

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'limi vazirligi

1991-yildan chiqa boshlagan

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2006-yil 22-dekabrda
0055-raqam bilan ro'yxatga olingan

2013-yil. 5-son

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV

Shahnoza JO'RAYEVA

(Til o'qitish metodikasi bo'limi muharriri)

Islom ZOKIROV

Ulug'bek INOYATOV

G'ulom MIRZAYEV

Nizomiddin MAHMUDOV

Abdohamid MUXTOROV

(Mas'ul kotib)

Abdulq'afur RASULOV

Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV

Ergesh ABDUVALITOV

Manzura DADAXO'JAYEVA

Lutfullo JO'RAYEV

Elison TURDIQULOV

Valijon QODIROV

Navbatchi muharrir:

Dono XO'JAYEVA

Shifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnalda ko'chirilb bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limidagi o'zgarishlar» deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning ta'biyiyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-muhazaxalari bostilishi mumkin.

Tahririyatga yuborilgan qo'lyozmalarga javob qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 15.05.2013-yilda topshirildi. O'z-sets usulida chop etildi. Qog'oz beshimi 60x84/4. Shartli bosma tabog'i 6.0. «Tuness» garniturasida 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.

Buyurtma № Adali 12590 nusxa.

MUNDARIJA**OBODLIK KO'NGILDAN BOSHILANADI**

Munisjon Hakimov. Adabiyot – tarbiya vositasi 3

O'ZBEK TILI DOIMIIY ANJUMANI O'N IKKINCHI YIG'INI

Nizomiddin Mahmudov. Zamonaviy ona tili ta'limi 6

Dildora Nuriddinova. O'zbek tili doimiy ilmiy-metodik anjumani

tavsiyalari 9

DOLZARB MAVZU

Abdurahim Nosirov. «Har tilni bilmog' endi bani odama jondir...» 11

METODIK TAVSIYA

Zamira Ibragimova, Muqaddas Allamberganova. Muammoli vaziyat – mustaqil fikrga asos 15

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Jamoliddin Shermuhammadxon. Dars metodini to'g'ri tanladimmi? 18

Nasiba Mirsoatova. Adabiy ta'limda ifodali o'qish usulining ahamiyati 20

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 22

ADABIY TAQVIM

Isroiljon Po'latov. G'afur G'ulom – badiiy matn ustasi 26

ARUZ VAZNI SABOQLARI

Laylo Sharipova. Ramal bahri. Foilotun ruknining zihoflari 28

TADQIQOTLAR

Ergash Umarov. Urxan yodgorliklarida unilar 31

Azamat Pardayev. O'zbek tilida yordamchi so'zlar presuppozitsiyasi 33

Oybek Ahmedov. Baynalmilal terminlar tablili 35

TARJIMASHUNOSLIK

To'liqin Saydaliyev. She'riy san'atlarni tarjimada qayta yaratish mahorati 37

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Saodat Qambarova. Fariddiddin Attor ijodini sinfdan tashqari o'qish 40

Kavsar Turdiyeva. So'z turkumlarining she'riy tavsifi 43

Rayhona G'ulomova. Maqollar – sotsiologiyistik yondashuvning

bir predmeti sifatida 45

BARKAMOL AVLOD – MAMLAKAT KELAJAGI

Munisjon Hakimov. Zulfiyaxonim izdoshlari 47

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18.

244-04-15. E-mail: til@ysarkor.uz. Veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

TAJIRIBA VA MAHORAT SINIVI

Joriy yilning 16-17, 23-24-aprel kunlari poytaxtimizda «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi – 2013» ko'rik-tanlovining respublika bosqichi bo'lib o'tdi. Tanlovda ingliz, fransuz, nemis va rus tili (ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablar uchun), matematika, fizika, kimyo, tarix, milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari, informatika fanlari bo'yicha viloyatlarda saralangan pedagoglar o'rtasida g'oliblik uchun bahs bordi.

Aytish joizki, fanlar bo'yicha eng ilg'or va ijodkor o'qituvchilarni aniqlash, ularning ijodiy qobiliyatini, mahoratini yuzaga chiqarish, ta'lim-tarbiyada samara beradigan o'ziga xos tajriba va metodlarni ommalashtirish kabi maqsadlarda tashkil etib kelinayotgan tanlovga yildan-yilga qiziqish ortmoqda. Bellashuvlarda faol raqobat muhiti yaratilgani, ishtirokchilar faolligi, tadbirga jiddiy hozirlik ko'rigani tanlovning qizg'in bahs-munozaralar asosida, jonli o'tishini ta'minladi. Tadbirni nizom talablari asosida o'tkazish uchun barcha zarur shart-sharoitlar yaratildi. Kompyuter va laboratoriya xonalari shay holatga keltirilib, ishtirokchilarning bilim va mahorat adolatlari baholanishini nazorat qilish maqsadida xonalarga videokameralar o'rnatildi. Hakamlar hay'atini shakllantirishga ham jiddiy e'tibor qaratilib, tarkibga «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi» ko'rik-tanlovining o'tgan yillardagi g'oliblari, oliy o'quv yurtlaridan malakali mutaxassislar jalb etildi.

Pedagoglar to'rt turda bilim va tajribalarini namoyish qilishdi. Dastlabki tur – yozma ish (masalalar yechish), laboratoriya mashg'uloti (15 ball)da ishtirokchilarning fikrini mavzuga jodiy yondashgan holda bayon qilishi, ilmiy xatolik va chalkashliklarga yo'l qo'ymasligi, yangi pedagogik texnologiyalardan o'rinni foydalanishi e'tiborga olindi. Keyingi turda pedagoglar aylana stol atrofida suhbatlashib, ta'lim si-fatini oshirishga oid islohotlar bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bayon etishdi (15 ball). Uchinchi turda esa bir soatlik dars ishlanmasi yaratish orqali o'qituvchining metodikani to'g'ri tanlashi, AKT va ko'rgazmali vositalardan unumli foydalanishi, yangi mavzuni qay darajada bayon etishi baholandi (25 ball).

Ushbu sinovlarda jami 40 va undan yuqori ball to'plagan ishtirokchilar so'nggi turda o'zlar yaratgan dars ishlanmasi asosida notanish sinfda ochiq dars o'tib berish huquqini qo'lga kiritishdi (45 ball).

Hakamlar hay'ati a'zolari o'qituvchilarning kichik yutuqlarini ham inobatga olib, g'oliblarni aniqlashga qat'iy talab asosida yondashdi. Xususan, ochiq darsda qatnashchi-

larning pedagogik mahorati, muomala madaniyati, notanish o'quvchilar bilan kirishib keta olishi, o'zini tutishi, nutqi, har bir bola bilan ishlashi, murakkab mavzularga oid tushunchalarni oddiy hayotiy misollar yordamida yetkazishi, rag'bat va qiziqitiruvchi o'yinlardan qay darajada samarali foydalanishi olishi diqqat markazida bo'ldi.

– Ishtirokchilarning bilimi, pedagogik mahorati yuqoriligini, ular orasida yosh o'qituvchilar ko'pligini ko'rib, yurtimiz ta'lim tizimidagi islohotlar besamar ketmayotganiga yana bir bor amin bo'ldim, – deydi hakamlar hay'ati a'zosi Mirfozil Mirzaahmedov. – Masalan, o'qituvchilarning barchasi dars ishlanmalarini kompyuterda yozib, mashg'ulotga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini mohirlik bilan tatbiq etdi. Aylana stol atrofidagi savol-javoblar saviyasi yuqoriligi bugungi kun pedagoglari tinimsiz izlanishda, o'rganishda ekanidan dalolat beradi.

Prezidentimizning 2012-yil 10-dekabrda «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida ruhlangan xorijiy til o'qituvchilari o'rtasidagi bahslar murosasiz kechdi. Ayniqsa, so'nggi turda boshqa fanlardan o'rtaacha 4-5 nafar pedagog bahsni davom ettirgan bo'lsa, jami 14 ishtirokchidan 12 nafari oxirgi turda ochiq dars o'tish huquqini qo'lga kiritgan ingliz tili fani o'qituvchilari orasidan g'olibni aniqlash hakamlar uchun oson bo'lmadi.

– Kuchli raqobat sharoitida birinchi o'rinni egallash uchun astoydil harakat qildim, – deydi ko'rik-tanlov g'olibi, Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi 51-umumta'lim maktabi fransuz tili fani o'qituvchisi Zumrad Sattorova. – Tanlovning amaliy qismida 8-sinflarda o'tgan «Fransuzlar va atrof-muhit» mavzusidagi ochiq darsimda murakkab, ammo yaxshi samara beradigan innovation metodlarga tayandim. O'quvchilarning xorijiy tilda bema'lol bahs-munozaraga kirisha olgani darsning muvaffaqiyatini kafolatlaydi.

Ko'rik-tanlovning uch bosqichida ham faol ishtirok etgan pedagoglar bahslarda obdan toblandi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Eng muhimi, tanlov doirasida ko'plab ilg'or tajribalar to'plandi. Kelgusida ular viloyatlar va respublika miqyosida ommalashtirish uchun tavsiya etiladi. Faol qatnashgan o'qituvchilar ishtirokida tajriba almashishga oid seminarlar tashkil etish rejalashtirilgan.

Respublika bosqichida har bir fandan birinchi o'rinni egallagan ishtirokchilarga «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi» diplomini topshirildi. Ikkinchi va uchinchi o'rinni egallaganlar Xalq ta'limi vazirligining esdalik sovg'alari bilan taqdirlandi.

H. ABDULLAYEV

АДАБИЁТ – ТАРБИЯ ВОСИТАСИ

Фарзанд – эртанги кун умиди. Илинж яшашга куч, ҳаётга мазмун ва мақсад беради. Орзуларнинг ушалиши эса, бу – бахт. Шу боис, маънавий соғлом инсон борки, ўз келажагини ўғил-қизлари иқболида кўриб, уларни баркамол вояга етказишни олий мақсад билади. Айни тушунча бутун бир эл, мамлакат ёхуд умумжаҳон миқёсида оммалашса, дунё тараққиётга юз буриши ҳақиқат.

1 июнь – «Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кuni», шу маънода жуда муҳим сана. Агар ҳали-ҳануз дунёнинг кўпгина нуқталарида қайсидир кучларнинг фақат ўз манфаатини устун қўйиши оқибатида турли буюрон-у, урушлар сабаб миллионлаб норасидаларнинг азият чекаётгани ёдга олинса, мазкур байрамнинг аҳамияти янада ёрқинроқ кўринади.

Ўзбекистонда ушбу байрам ҳар йили муносиб нишонланади. Барча сайлгоҳу, ўйингоҳлар болалар билан гавжум бўлиб, уларга ширинлиг-у, ўйинчоқлар ила тафтли мөҳр улашилади. Бу, энг аввало, юртимиздаги тинчлик-осойишталик, фаровонлик ва хуррамликдан, десак муболаға бўлмайди.

Ёз фаслининг илк кuni ҳисобланмиш ушбу сана ақсарият таълим муассасалари ўқувчи-талабалари учун ёзги таътил мавсумининг бошланиши ҳамдир. Демак, ўқув йили давомида бироз толиққан болалар энди юртимизнинг турли сўлим ва баҳаҳо гушаларида ҳордиқ чиқариб, янги ўқув йилига ҳозирлик кўришга шайланади. Шу маънода таътилни мазмунли ва мақсадли ўтказиш ҳам катта аҳамиятга эга.

Шундан келиб чиқиб, биз Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди ТўХТАБОЕВ билан суҳбатда бўлиб, юртимизда фарзандларимизнинг баркамол вояга етиши ва уларнинг порлоқ истиқболи йўлида амалга оширилаётган ишлар, болалар адабиётидаги ютуқ ва муаммоларга ечим топиш борасидаги изланишлар хусусидаги фикрларига қизиқдик.

– Аввало, суҳбатимиз 1 июнь – «Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кuni» арафасида ўтаётгани боис юртимизда ёш авлод камоли йўлида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар ва уларнинг самараси хусусидаги фикрларингиз билан ўртоқлашсангиз.

– Ўзбек – болажон халқ. Элимизда азал-азалдан фарзанд камоли, унинг келажаги ташвиши устувор аҳамият касб этган. Шу маънода Юртбошимизнинг «Ёшларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно ва, албатта, бахтли бўлишлари шарт», деган фикрлари бутун халқимизни ўй-фикр, мақсад-муддаосини ифодалаган, десам муболаға бўлмайди. Бу мамлакатимизнинг мустақил тараққиёт йилларида иктимой-иқтисодий, сиёсий соҳаларда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар мақсад-моҳиятида ўқ илдиз бўлиб турганида ўз исботини топмоқда. Айниқса, бевосита Президентимиз Ислам Каримов раҳнамолигида таълим тизими ва соғлиқни сақлаш: умуман, ҳар бир оила учун муносиб турмуш шароитини яратиш борасидаги узоқни кўзлаб белгиланган вазифалар доирасидаги ишлар бутун дунё кенг жамоатчилиги таҳсинига сазовор бўлаётгани ҳам бежиз эмас. Эътибор беринг,

ўтган қисқа муддат ичида таълим тизими тубдан ислох қилинди. Мактаблар замонавий асбоб-ускуналар, жиҳозлар билан таъминланди. Тўққиз йиллик мактаб таълимидан сўнг академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўқишни давом эттириш тизими йўлга қўйилди.

Мустақилликка қадар умумтаълим мактабларида қўлланилган дарсликлар, деярли ўзга қадриятлар асосида яратилган бўлиб, уларда буюк

аждодларимиз номи камдан-кам ҳоллардагина тилга олинар эди. Бугунги кун дарсликларига эса миллий қадриятларимиз, илм-фан ривожига ҳисса қўшган улуг олимۇ фозилларимиз ҳақида ёш авлодга батафсил маълумот берилиши орқали фарзандларимизнинг руҳияти, интилишида кўтаринкилик, улугворлик сезилмоқда. Бу эса ўз навбатида ёшларимизнинг илм-фан, спорт ва бошқа ҳаққаро танловлардаги муваффақиятида ўз исботини топмоқда. Бунинг барчаси юртимиздаги тинчлик-тотувлик, ҳамжиҳатлик ва табиийки, олий мақсад – «Фарзандларимизга озод ва обод Ватан қолдириш» истагида олиб борилаётган эзгу ислохотларнинг самараси, албатта.

– *Маълумки, фарзанд камоли, унинг руҳияти ва қалбини эзуликларга эш тарбиялашда адабиётнинг ўрни алоҳида. Айтинг-чи, болаларда адабиётга қизиқиш уйғотиш, ўз «мени», ўзligини эрта англаши ва ота-онаси, Ватанига муносиб фарзанд бўлишида адабиёт муаллимлари олдидан қандай вазифалар бор? Бугунги тезкор давр ўқитувчиларга қандай янги талаблар қўймоқда?*

– Адабиёт – кўнгилни яшнатидан, маънавиятни юксалтирадиган, катта имкониятлар эшигини очадиган ахлоқий тарбия воситаси. Адабиёт муаллимнинг олдидан ана шу тарбияни амалга оширишдек буюк вазифа турибди. Агар адабиёт муаллими адабиётни севса, болаларнинг аксарияти адабиётчи бўлиб кетади. Эки тарих муаллими тарихни севса, болаларнинг кўпчилиги тарих фанига интилади. Шунинг учун ҳам болаларнинг кўнгил муаллими очишда, келажақда ўз йўлини танлаб олишда муаллим муҳим ўрин тутати. Бунда, албатта, ота-онанинг ҳам роли бор, лекин муаллимнинг ҳар кун берадиган сабоғи болада ангидан янги қирраларни кашф этади. Айтилик, бир болада кимё фанига қизиқиш бор, лекин у очилмай қолиб кетади, қайси бирида архитектурага лаёқат бор – боғида юрганда ҳар хил шакллардан уйлар куради, лекин тарбия суст бўлганлиги учун унинг ҳам истеъдод куртаги ниш урмай қолади. Узоқ йиллар гоҳ у соҳага, гоҳ бу соҳага ўтиб адашиб юради. Демак, ҳар бир болада, албатта, қайсидир соҳага қизиқиш бор. Биров сўзга, биров табиатга, яна бошқаси эса техникага ҳавасманд. Бу қизиқишларни ривожлантириш муаллим ва ота-онанинг зиммасида. Қайси мамлакатда бола эртароқ кашф қилинса, ўша ерда ривожланиш бўлади. Буни Жанубий Корея, Япония, Буюк Британия каби мамлакатлар мисолида кўриш мумкин. Шу маънода бугунги муаллим ўз касбини севауни, илгор педагогик технологиялардан хабардор, тезкор давр билан ҳамнафас бўлмоғи лозим.

– *Сизнингча, болалар ва катталар адабиёти ўртасидаги тафовут ва ўхшаш жиҳатлар нима-ларда кўринади? Умуман, сизда ҳам болалар адабиётидан орлиб, катта авлод адабиёти бўйича ҳам ижод қилиш режаси ёки истағи бўлганми?*

– Бўлган. Агар таом паззатли бўлса, бу таом ҳам катталарга, ҳам болаларга маъқул бўлади. Мен шу таққослашни адабиётга кўчирмоқчиман. Уқилиши осон ва маънавияти бой бўлган ҳар қандай асарни ҳам катталар, ҳам болалар бирдай севишади. Эсимда, Озод Шарафиддинов Марк Твеннинг «Том Совернинг бошидан кечирганлари»ни то умрларининг охиригача эслаб юрдилар. Жонатан Свифтнинг «Гулливвернинг саёҳатлари» асарини ҳам – мана икки асрдирки ҳам болалар ўқиб завқланади, ҳам катталар. Демак, ҳар икки тоифага маъқул бўла оладиган фикрни айта билиш керак. Энг муҳими ҳам шу! Масалан, Алишер Навоийда ёлгончилик ҳақида шундай ҳикоят бор: Бир ёлгончи уйим ёниб кетди, деб ёлгондан дод солганда одамлар йиғилиб келиб алданганликларини биладилар. Бу ҳолат яна такрорланади. Ёлгончи учинчи бор дод солганда уй ростдан ҳам ёнаётган бўлади, лекин ҳеч ким келмайди. Бу ҳикоятдан катталар қай даражада ҳулоса чиқарса, болалар ҳам ўзлари учун нимадир олади.

Болалар адабиётида ҳам катталар адабиётида бўлгани каби, эзулик упуғланади, ёвузлик қораланади. Бироқ болалар учун асар ёзганда уларнинг дунёқараши, сўз бойлиги ва фикрлаш даражасини инобатга олиш лозим. Демак, яхши асар ҳар икки авлодга бир хилда маъқул бўлаверади.

Мен «Қасоскорнинг олтин боши» асаримни болаларга бағишлаб ёзган бўлсам ҳам, у асосан, катталар ўртасида шухрат қозонди. Иккинчи романим – «Мунгли кўзлар». Гарчи унда ўспиринларни назарда тутган бўлсам-да, катталар ўртасида ом-малашди. «Ширин қўвулар мамлақати» номи асаримни – украинлар «Страна сладких дней», руслар «Бой волшебников» номи билан босишди – асосан, катталар ўқиди. Қўрунадими, катталар тили билан болаларга гап айтилганидек болалар нигоҳи, тили билан катталарга ҳам гап айтиш мумкин экан! «Йиллар ва йўллар», «Жонгинам, шартинги айт» асарларим ҳақида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин.

– *Бугунги ўзбек болалар адабиёти олдидан турган муаммолар нимада деб биласиз? Бу адабиёт тезкор замон билан мослаша олдими?*

– Сўнги йилларда фан-техника тараққий этиб, жамиятнинг ривожланиши ҳаддан ташқари жадаллашди. Натижанда, болалар ижодкорлари бир қадар орқада қолиб, болалар адабиётида сўниқ бир ҳолат пайдо бўлди. Юртбошимизнинг «Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор» рисолаларида болаларни мустақил фикрлай олиш даражасига кўтаришда катталар, жумладан, ёзувчилар бурчли эканлиги алоҳида таъкидланди.

Яқинда болалар адабиётининг йиллик ҳисобот кенгаши бўлди. Адабиётшунос Сафо Матжон маърузасида «Утган йил мобайнида болалар шеърлятида кўплаб асарлар яратилди, лекин про-

зада битта-иккита асарни кузатдим, холос. Оруз қилардимки, ривожланиш насрга ҳам тегишли бўлса», – деган фикрни айтди. Бугунги кунда жаҳон болалар адабиётида йигирмадан ортиқ жанрда асарлар яратилмоқда. Уларда боланинг онгани, тушунчасини ўзгартирадиган турли мавзулар қаламга олинади. Бизда эса ҳали анча-мунча ишлар қилиниши лозим.

– *Маълумки, адабий жараён ва унинг ривожига адабий танқиднинг ўрни катта. Яъни танқидчи асарни биринчилардан бўлиб китобхонага тавсия этади – танитади. Бугунги болалар адабиётининг ривожига танқидчиликнинг ҳиссаси қандай?*

– Бугунги ўзбек болалар адабиётида, бошқа жанрларда бўлгани каби, яратилган асарларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб, куйиб-ёнадиган танқидчилар бармоқ билан санарли. Охунжон Сафаров, Сафо Матжон, Раҳматилла Баракаев, Дилшод Ражаб шулар жумласидандир. Уйлайманки, буюк асарлар яратувчи ёзувчиларимизни кашф қилишимиз учун буюк танқидчиларимиз ҳам бўлмоғи зарур.

– *Болалар адабиётида ижод қилаётган ёшлар, уларнинг ижодидаги асосий ўзига хосликлар ҳақида ҳам гапирсангиз. Сиз, болалар адабиётининг эртасини қандай тасаввур этасиз?*

– Эртанги болалар адабиёти замондаги кескин тараққийтни, болаларнинг илмга, маънавиятга бўлган интилишларини ақс эттирувчи асарлар билан бойишини истардим.

Бугунги ёш ижодкорлар орасида шу ишлар қўлидан келадиган ёшларимиз борлигига ишончим комил. Аммо уларга рағбат бериб турадиган адабиётшунослар ҳам керак.

– *Мана, ҳадемай ўқувчиларимиз учун ёзги таътил мавсуми бошланади. Сиз ушбу даврда болаларга қайси бадий асарларни ўқишни тавсия қилган бўлардингиз? Ўз навбатида устоз-мураббийлар, ота-оналар учун ҳам болаларни китоб ўқишга қизиқтириш бўйича амалий тасвияларингизни берсангиз.*

— Ҳар бир боланинг тасаввур олами, ҳаёлот дунёси жуда кенг бўлади. Агар у ҳали гўдаклигиданоқ ота-онани, бобо-момолари тилидан алла, эртақ, дoston ва маталлар эшитиб улғаяётган бўлса, ҳарфни таниганданоқ эртақ ва саргузашт китоблар ўқишга қизиқиш билдириши шубҳасиз. Боланинг ана шу интилишларини сўндирмасдан, тўғри йўналиш беришда эса устоз-мураббийлар кўмаги ва ўз ўрнида илмий ёндашилган педагогик тавсия ва маслаҳатлари муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун энг биринчи галда табиийки, мутахасссининг ўзи китобхона ва адабиёт ихлосманди бўлиши зарур. Демак, бу жиҳат болалар оромгоҳлари раҳбариятидан тортиб мураббий-ю ота-онадан ҳам ўзига хос масъулия талаб қилади.

Болани китоб танлашда, энг аввало, унинг ёши ва қизиқишлари эътиборга олиниши муҳим. Шундан келиб чиқиб, бошланғич мактаб ёшидаги ўқувчиларга мактаб адабиёт дарсликларидан парча келтирилган адаблар асарларини тўлиқ мутолаа қилиш имкониятини яратиш алоҳида аҳамиятга эга. Бу ўқувчининг билимларини мустаҳкамлашга кўмаклашиши баробарида янги асарларни ўқишга рағбат уйғотади.

Шундан келиб чиқиб, ота-она ва устоз-мураббийларга ўзбек адабиётининг танқидчи намояндalarидан Гафур Ғулomнинг «Шум бола», «Едгор», Ойбекнинг «Болалик», «Алишернинг ёшлиги» асарлари ва Қуддус Мухаммадий, Анавар Обиджон, Турсунбой Адашбоев каби забардаст болалар шоирларининг шеър ва дostonларни ўқиб бериш ёки ёд олдириш болалар дунёқарашини, сўз бойлигини ва орзу-мақсадларини ошириши турган гап. Шунингдек, халқимиз руҳияти, қадрият ва удумларини тараннум этувчи «Алломиш», «Гурўгли» каби халқ оғзаки ижоди намуналари ва ўзбек халқ эртақларини ўқиш ҳам фарзандларимизнинг мард ва ватанпарвар бўлиб улғайишларига куч-қувват беради. Бу ўринда жаҳон адабиётининг «Калила ва Димна», Жанни Родарининг «Рим эртақлари», Ханс Кристиан Андерсеннинг «Булбул», «Қор маликаси» эртақлари, Жонатан Свифтнинг «Гулливернинг саёхатлари», Расул Ҳамзатовнинг «Менинг Догистоним» каби кўплаб дурдона асарларини ҳам унутмаслик лозим.

Шуни таъкидлаш керакики, китоб, бадий адабиёт мутолааси мавсумий ёки маълум ёшга-ча давом этадиган жараён эмас. У — доимий кўнгил, ақл эҳтиёжи. Қани, имкон бўлсаки, барчамиз ҳеч бўлмаганда бир кунда икки саҳифалик кичик бир ибратли ҳаётий ҳикоя ёки икки жумлалик доно ҳикматли сўз, мақол ўқиб, ўзимизга хулоса чиқарсак. Ишончим комилки, қалбларимиз нурафшон бўлиб, ҳаётимиз янада фаровон кечади!

– *Мазмунли суҳбатингиз учун раҳмат!*

Суҳбатдош: **Мунисжон ҲАКИМОВ**

ЗАМОНАВИЙ ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИ

Низомиддин МАҲМУДОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Она тили таълими дунёнинг барча бурча-ларида барча замонларда инсонни комилликка етказишдаги факултодда муҳим жараёнлардан бири сифатида қаралган. Башарият тарихида мактаб деган муҳташам муассасанинг ибтидоси ҳисобланмиш қадимги шумер мактабларида, яъни эраимиздан олдинги учинчи минг йилликларнинг бошида илк таълимнинг икки устунидан бири она тили дарслари (иккинчиси математика) бўлганлиги турли манбаларда қайд этилган. Демакки, камида беш минг йилдан бери она тили муайян бир тизимга солинган дарслар ўлаоқ ўқитиб келинади. Айтиш мумкинки, шунча вақтдан бери инсон ақли одам боласига ўз она тилини ўргатиш ва бу ўргатишнинг энг қўлай ва энг самарали йўллари излашдан тўхтамайди.

Тамаддунинг тинимсиз тараққиёти, тадрижий такомили натижасида юзага келган янгидан-янги ижтимоий-иқтисодий шароитлар ўқитиш самарадорлигини янада ошириш учун ҳам катта-кичик имкониятларни очади ва табиий равишда энг мақбул ўқитиш усули сифатида тургунлашган муайян қоидалар эскиради. Янги ижтимоий-иқтисодий шароитлардан келиб чиққан ҳолда яна янги ўқитиш усуллари изланади. Бир сўз билан айтганда, она тили таълими (умуман, таълим) замон тақозосига мувофиқ ана шундай муттасил, мунтазам ривожланиб, такомиллашиб, мақбуллашиб борадиган ўзига хос жараёндир.

XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошига келиб, инсоният ўз тамаддунининг шундай бир юксак палласига кирдики, бу паллада ер юзининг тур-

ли олис-яқин пучмоқларидаги давлатлар ва одамларнинг бир-бирлари билан бўлган алоқалари ва ўзаро боғлиқликлари сифат ва миқдор жиҳатидан кескин ўзгарди, таъбир жоиз бўлса, ўлчовларни ўйлатадиган даражада кенгайди. Шубҳасизки, жадаллик отлиғ тушунчаларни ортда қолдирган, глобаллашув дейиладиган бу кўламли жараёнларнинг умумбашарий тараққиётга қиёссиз қудрат бергучи бир қатор беҳад маъқул жиҳатлари (албатта, миллий маданият деган муҳташам тушунчани меҳваридан чиқариб юборишгача олиб борадиган номақбул жиҳатлари ҳам) мавжуд. Табиийки, бу даврда дунёдаги бутун янгиланиш ва тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи информацион технологиялардир. Бугун дунёда ахборот-коммуникация технологиялари кириб бормаган соҳанинг ўзи деярли қолмади.

Албатта, ҳар қандай тараққиётнинг таянчи бўлмиш таълимдай муҳим ва муҳташам жабҳа бу

жараёнлардан ташқарида қолиши мумкин эмас. Бу бугун бутун дунё ҳамжамияти томонидан тўла англаб етилган ҳақиқатдир. Ҳатто ЮНЕСКО ташкилоти сўнги бир неча йиллар давомида ўз фаолиятининг бош йўналишларидан бири сифатида «Таълимда инфор­ма­цион ва коммуни­ка­цион техно­логия­лардан фой­даланишни кенгайтириш» масаласини белгиллаган, бу йўналишнинг асосида ин­фор­ма­цион-коммуни­ка­тив техно­логия­ларни қў­лаш ҳисобига ўқитиш натижаларини яхшилаш ва сифатини ошириш муаммоси қўзда тутилган.¹

Мамлакатимизда ҳам Юртбошимизнинг бе­во­сита ташаббуслари билан жамият ҳаётининг турли жабҳаларида ахборот-коммуникация техно­логияларини жадал ва изчил жорий этиш бора­сида бир қатор директив ҳужжатлар қабул қилинган ва бу ҳужжатлардаги топшириқлар ижроси бўйича аниқ амалий ишлар бажариб келинмоқда. Мамла­катда компьютер саводхонлигини таъминлаш ва уни мунтазам юксалтириб бориш борасида давлат миқёсидаги саъй-ҳаракатлар жамиятда устувор мавқени эгаллаган ва қўлга киритилган натижа­лар ҳавасга, эътирофга лойиқдир. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда компьютер технологиялари кириб бормаган, шундай техника билан таъминланмаган таълим муассасасини топиш мушкул, албатта. Она тили, умуман, тил таълимида инфор­ма­цион-ком­му­ни­ка­цион техно­логия­лардан фой­даланиш у ёки бу даражада йўлга қўйилган.

Қўлгина мутахассисларнинг ҳисоб-китоблари­га кўра, компьютер воситалари асосидаги янги ин­фор­ма­цион таълим техно­логия­лари машғулотлар самарадорлигини 20 – 30 % гача оширишга имкон беради.² Айни пайтда шу нарса ҳам аниқланганки, эшитилган ахборотнинг 1/4 қисми, қўрилган ах­

боротнинг 1/3 қисми, қўрилган ва эшитилган ахборотнинг 1/2 қисми, агар ўқувчи таълим жа­раёнида фаол ҳаракатта жалб қилинган бўлса, ўзлаштирилиши лозим бўлган материалнинг 3/4 қисми унинг хотирасида яхши сақланади.³ Ҳар қандай таълим­нинг пировард мақсадларидан бири бўлмиш ўқув материални ўзлаштиришнинг бундай юқори даражаларини таъминлаш учун энг қулай шароитларни яратишда ахборот-коммуникация техно­логия­лари фавқулодда бемисл имкониятларга эга. Шунинг учун ҳам бу воситалар дунё таълим жараён­ларига шиддат билан кириб бормоқда ва табиий ра­вишда бу ҳолат ҳар жиҳатдан рағбатлантирилмоқда.

Ахборот-коммуникация техно­логия­ларининг таълим жараёнига татбиқи тизимли тарзда амал­га оширилмоғи, ҳолис ва энг уйғун амалий тавсия­лар ишлаб чиқилмоғи лозим. Бунда, энг аввало, масалан, тил таълимининг мазмуни ва мақса­дини назардан кечирмаслик зарур. Бошқача қилиб айт­ганда, асосий диққат-эътибор таълим мазмунидан ўқув материални бериш усулига тамоман ўтиб кетмаслиги шарт. Таълим бериш воситаси, усули бўлмиш ахборот-коммуникация техно­логия­ларининг улкан имкониятларига тамоман махлиё бўлиб, уларни ўқитишнинг ягона қолипи, ан­да­заси сифа­тида қараш тўғри бўлмайди. Ғарблик йирик мута­хассис К.Шеннон оғоҳлантирганидек, бу соҳада жуда ҳушёр бўлмоқ талаб этилади, чунки барча эшикларни битта калит билан очиб бўлмайди.⁴ Бошқа ўқув фанлари ҳақида билмадим-у, лекин она тили таълимида бу борада жуда ҳам зийрак­лик билан иш тутиш мақсадга мувофиқ. Истаган бир ўқув фанида жуда ҳам мақбул самара берган ин­фор­ма­цион-педагогик техно­логия она тили таъ­ли­мида айнан шундай натижага олиб келмаслиги мумкин.

Барчага маълумки, кўрғазмалилик таълим­нинг энг қадимий ва синовлардан ўтган самара­ли тамойилларидан бири, табиий, бугун ҳам бу тамойил ўз қим­ма­тини йўқотган эмас. Аммо ил­гари ўқитувчи турли ҳажм ва миқдорларда, ибтидо­ий шакл-шамойилларда, турли материаллар ва ранг-бўёқлардан фойдаланиб ўзи ёки кимнингдир кўмагида минг бир машаққат билан тайёрлаши ло­зим бўлган кўрғазмали қуроллар заҳматини бугун ахборот-коммуникация техно­логия­лари, хусусан,

компьютерлар, мультимедиа маҳсулотлари бе-миннат ўз бўйига олган. Анъанавий кўргазмалар курали тушунчаси тамоман эскирди, у янги, замонавий моҳият билан, имконият билан бойи-ди, янада қизиқарлилик, эстетиклик, кўримлилик касб этди. Энди у ўқитувчи учун машаққат эмас, балки маҳорат ўлчовига айланди. Албатта, комп-ьютер саводхонлигига етарли даражада эга она тили ўқитувчиси қайси мавзунга ўтишда бу имко-ниятлардан қай йўсинда фойдаланишни билиши, буни олдиндан режалаштира олиши керак. Ахбор-от-коммуникация технологияларини қўллашда ўтиладиган мавзунинг, синфда олиб бориладиган ишининг характери инobatта фойдаланиши зарур. Шун-дагина ўқитувчи ва, демакки, ўқувчи ўқитишининг бу замонавий воситаларидан аниқ фойда кўради, бе-риладиган ўқув материални ортиқча зўриқишсиз баён этиш ва ҳам қилиш имкониятини кенгайтири-ди, бундан бериувчи ҳам, олувчи ҳам бирдай завқ ва хузур туяди.

Ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг меъёрини унутмаслик лозим. Бу бениҳоя муҳим ва зарурли иш гўёки замонга шунчаки мослашиш, «мода» кетидан қувишга ай-ланиб кетмаслиги мақсадга мувофиқ. Дарсларнинг барчаси, айниқса, она тили дарслари, ҳеч бир исти-сносиз, мазкур технологияларни қўллаган ҳолда ў-тилиши шарт эмас. Амалийотчи рус тили ва адаби-ёти ўқитувчиларидан бирининг мана бу гапларига қўшилмасликнинг иложи йўқ: *«Керавидан кўп дар-сларни ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда ўтказиш ўқитиш натижаларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин: бола онгда қоидалар қишлоқлар ва тайёр жадваллар билан қатъий боғланган ҳолда тасаввур қилинадиган бўлиб қолади. Ўқувчиларда нутқий рангинлик ва образлардан уздабуронлик билан фойдаланиш малакасига анъанавий дарсларда эришилади. Де-мак, мавзунга ўрганишда бошқа ҳар қандай метод каби компьютердан фойдаланишни ҳам сулис-теъмоп қилмаслик лозим»*.⁵

Тил бениҳоя мураккаб, мухташам ва тир-киқ ҳодиса. Ана шу жиҳатлари билан у қатъий қилишларга, жадвалларга асло сиймайди. Унинг марказида, мағзида одам туради. Узоқ йиллар

мобайнида тилни эгасидан ажратиб ўрганиш урф бўлди, систем-структур тилшунослик ривож топди. Бу тилшунослик тилнинг ўзига хос қонуниятларини очиб беришга ҳаракат қилди, аммо тилнинг эгаси, миллатнинг маданияти, менталитети билан боғлиқ жиҳатлари унинг эътиборидан четда қолди. Бугун XX аср охири – XXI аср бошига келиб, антрополо-гик тилшунослик шаклланди ва дунёда эътироф этилди.

Машҳур олмон алломаси В.фон Гумбольдтдан бошланган тил ва халқ руҳининг боғлиқлиги, тил-ларнинг хилма-хиллиги дунёни турли тил эгалари томонидан турлича кўриш эканлиги ҳақидаги го-ялар унинг издошлари тадқиқотларида ривожлантирилган. Й.Л.Вайсгербер «оламнинг ли-соний манзараси» деган тушунчани амалиётга олиб кирган. Америка олими Б.Л.Уорфнинг «Агар Ньютон холи индейслари тилида гапирганда эди, унинг физикасидаги олам манзараси бошқача бўлган бўларди» деган афоризмида акс этган концепция бугун деярли эътироф этилган ва унда муайян бир тил эгаси дунёни бошқа тил эгасига қараганда фарқли тарзда кўриши таъкидлан-ган. Тил ана шундай мураккаб, халқнинг дунёни кўриш, идрок қилиш тарзи, руҳи, маданиятини ифода этадиган ҳодиса. Уни фақат алоқа воси-таси сифатида тушуниш жуда жўн тасаввурдир. Й.Л.Вайсгербер тилнинг қандай имкониятлар-га эга эканлиги ҳақидаги саволга 100 тадан 99 ҳолатда тил алоқа воситаси деб жавоб бериш-ларини, бу тил имкониятларини тўлиқ билмаслик натижаси эканлигини айтади.⁶

Она тилини ўқитишда тилнинг ана шундай кўпқирралиги, миллий маданият, халқ менталите-ти билан боғлиқ жиҳатлари, антропоцентриқ тил-шунослик го-ялари ҳам назарда тутилиши керак. Булар эса, албатта, қилишларга сиймайди. Лекин бу жиҳатларни тушунтиришда ҳам информа-цион-коммуникацион технологиялар анча жиддий имкониятларга эга эканлиги шубҳасиз. Она тили таълимида инфор-мацион-коммуникацион техно-логиялардан унумли ва ўринли фойдаланишни, шунингдек, бу таълимнинг тил илмидаги антро-поцентриқ парадигмага уйғунлигини имкон қадар таъминлашни замон тақозо этмоқда.

⁵ Бу ҳақда қар: Л.Г. Гордон. Информационные технологии в образовании для общества знаний: существуют ли универсальный ключ? / conf@br.cpic.ru/upload/conf2005/reports/doklad_577.doc

⁶ А.И. Яковлев. Информационно-коммуникационные технологии в образовании / http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BRA/b6e6d4452de1cad0c3256e4d005253d0

⁷ Қар: Л.В. Власенко. Возможности ИКТ на уроках русского языка и литературы как средство развития познавательной активности учащихся / nsportal.ru/shkola.../vozmozhnosti-ikt-na-urokah-russkogo-yazyka

⁸ Бу ҳақда қар: Л.Г. Гордон. Кўрсатилган манба.

⁹ Л.В. Власенко. Кўрсатилган манба.

¹⁰ Й.Л. Вайсгербер. Родной язык и формирование духа. М.: Едиториал УРСС, 2004. С. 83.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДОИМИЙ ИЛМИЙ-МЕТОДИК АНЖУМАНИ ТАВСИЯЛАРИ

Анжуман Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни ижросини таъминлаш, узлуксиз таълим бўғинларида она тили (Ўзбек тили)ни ўқитишнинг долзарб масалаларини таҳлил қилиш, ўзаро тажриба алмашиш, тилшунос ва методист олимлар, дарслик муаллифлари билан амалиётчиларнинг ижодий мулоқотини ташкил этиш, шунингдек, ўқитувчиларнинг илғор иш тажрибаларини оммалаштиришда ўзига хос майдон бўлаётгани билан аҳамиятлидир.

Анъанавий «Ўзбек тили таълимини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари» доимий илмий-методик анжуманининг ўн иккинчи йигини Сирдарё вилоятининг Гулистон шаҳрида бўлиб ўтди. Унда республикамизнинг вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳридан она тили таълими фидойилари, тилшунос олимлар, оммавий ахборот воситалари ходимлари ва турли ташкилот, муассасалардан вакиллар иштирок этишди.

Сирдарё вилояти мусикали драма театрида ўз ишини бошлаган ялли йиғилишда дастлаб «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг ижроси бўйича айни вилоятда амалга оширилаётган ишлар, таълим-тарбия жараёнини самарали ташкил этиш борасидаги вазифалар ижроси таҳлилга тортилди. Жумладан, биргина жорий йилнинг ўзида Ховос туманидаги 27 та умумтаълим мактабига 12 тадан жами 324 та замонавий компьютер, яъни нетбуқлар олиб келиниб, улардан таълим-тарбия жараёнида фойдаланилаётгани ҳақида тўхталиб ўтилди. Шунингдек, ёш авлодни ҳомил инсон қилиб тарбиялашда она тили мутахассисларнинг зиммасида жуда катта масъулият мавжудлигини эътироф этилган ҳолда ушбу вазифани сизқидилдан бажариб келаётган устозларимиз алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинди.

Шундан кейин Халқ таълими вазирининг биринчи ўринбосари, филология фанлари номзоди, доцент Б.Дониёров «Таълим-тарбия жараёнида ахборот технологияларини жорий этишнинг долзарб вазифалари» мавзусида маъруза қилиб, бугунги кунда таълим сифатини ошириш педагогларимиз олдидаги энг муҳим масала эканини таъкидлади. Зеро, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг узвий қисми сифатида қабул қилingan «2004–2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури» асосида республикамизнинг барча таълим муассасаларида замонавий шароитлар яратилди.

Республика Таълим маркази директори И.Зокировнинг «Таълим жараёнида ахборот технологияларини қўллаш – давр талаби» мавзу-

сидаги маърузасида ҳам юқоридаги фикрлар тасдиқланган ҳолда таълим мазмунини такомиллаштириш, ўқувчиларнинг билим фаолиятини фойдаллаштиришда компьютер технологиялари имкониятидан самарали фойдаланиш заруратига алоҳида эътибор берилди.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори, филология фанлари доктори, профессор, амалдаги «Она тили» дарсликлари муаллифи Н.Маҳмудов эса «Она тили таълими ва замон тақозоси» мавзусидаги маърузасида ахборот-коммуникация технологияларини она тили ва адабиёт дарсларида қўллашда омилкорлик зарурлиги таъкидланди.

– Бинобарин, она тили ва адабиёт дарслари, – деди маърузачи, – энг аввало, сўз билан ишлашни, уни ҳис қилиш ва тушунишни ўргатади. Бу эса инсон қалби, туйғулари билан боғлиқ ҳодиса. Шу боис мазкур фанларнинг барча машғулотида ҳам бир хил равишда компьютер технологияларига мурожаат қилиш доим ҳам ўзини оқламаслиги табиий.

Шунингдек, анжуманнинг долзарб мавзуси юзасидан Бухоро вилояти педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти профессори, филология фанлари доктори Ҳ.Неъматов, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети профессори, филология фанлари доктори Б.Тўхлиев томонидан билдирилган фикр ва амалий кўргазмалли чиқишлар иштирокчиларда катта таассурот қолдирди.

Ялли йиғилишдан сўнг анжуман ўз ишини шўъбаларга бўлинган ҳолда давом эттирди. «Мактабга таълим», «Бошланғич таълим» шўъба йиғилиши Гулистон шаҳридаги 11-мактабда, «Умумий таълим» шўъбаси Гулистон шаҳридаги

9-мактабда, «Умумий таълим» 2-кичик шўъбаси, «Олий таълим» ҳамда «Академик лицей ва касб-хунар таълими» шўъба йиғилишлари Сирдарё вилоят хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб-интернатда, «Давлат тили» шўъбаси Гулистон шаҳридаги 16-мактабда фаолият кўрсатди. Шўъба йиғилишлари конференция тарзида ташкил этилиб, унда республикадаги ижодкор ўқитувчилар, услубчилар, олий ўқув юртларининг ўқитувчи-профессорлари ҳамда дарслик муаллифларнинг долзарб маърузалари тинланди. Шунингдек, амалиётчилар билан ўзаро мулоқотда бўлиб, тил таълимида ахборот-коммуникация технологияларини қўллашга доир ижодий ишлари, илгор тажрибалари билан уртоқлашдилар.

«Бошланғич таълим» шўъбасида Навоий вилояти Навбахор туманидаги 17-мактаб ўқитувчиси Еркиной Боймуродова, «Умумий таълим» шўъбасида Тошкент шаҳридаги 197-мактаб ўқитувчиси Нилуфар Ойматова ва Фарғона шаҳридан Хавасхон Шокирова, «Давлат тили» шўъбасида Қорақалпоғистон Республикаси Беруний туманидаги 10-мактаб ўқитувчиси Рустам Худойберганов ва Тошкент умумқўшин кўмондонлик билим юрти ўқитувчиси Азиза Сейтнйязова, «Махсус таълим» шўъбасидан Бухоро вилоятидаги 68-махсус мактаб-интернат ўқитувчиси Азиза Бобоева, «Олий таълим» шўъбасидан Ўзбекистон Миллий университети профессори Р.Сайфуллаева, Андижон давлат уни-

верситети доценти Лазокат Жалолова ўзларининг мазмунли маърузалари билан иштирок этдилар.

Таълим ўзбек, қорақалпоқ, рус ва қардош тилларда олиб бориладиган мактаблар ва ўрта махсус касб-хунар таълими муассасаларида ўзбек тили таълимида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг самарали усуллари кўргазмалилик – слайдлар, видеоларналар намоёниши орқали ташкил этилди. Шунингдек, таълим муассасаларида АКТдан фойдаланишда эришилган ютуқлар қаторида қилиниши лозим бўлган долзарб вазифалар хусусида ҳам қимматли фикрлар билдирилди. Маърузалар ҳамда муҳокамалардан келиб чиққан ҳолда она тили, ўзбек тили таълими самарадорлигини янада яхшилаш мақсадида қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

«Ўзбек тили таълимини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари» доимий илмий-методик анжуманининг ўн иккинчи йигини тавсиялари

- ўқитувчиларнинг компьютер саводхонлигини ошириб бориш мақсадида босқичма-босқич ташкил қилинган ўқитиш ишларини янада ривожлантириш;
- бошланғич синф фанлари кесимида электрон дарсликлар яратиш борасидаги изланишларни тизимли ташкил этиш;
- она тили, адабиёт, ўзбек тили фанларига ихтисослаштирилган мактаблар ўқув жараёнларини янада самарали ташкил этиш бўйича қўшимча чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;
- ихтисослаштирилган мактаблар учун она тили ва адабиёт фанларидан ўқув қўлланмалар яратиш ишларини кучайтириш;
- она тили, адабиёт, ўзбек тили фанларидан оптималлаштирилган ўқув дастурлари асосида электрон дарсликларни мазмунан янгилаш, АКТни самарали қўллаш бўйича дарс ишланмалар, методик ва курсатмали қўлланмалар тўпламини яратиш;
- мазкур йўналишда илгор ўқитувчилар иш тажрибасини акс эттирувчи электрон таълим манбаларини кўпайтириш;

- ўқитувчиларнинг интерфаол электрон доскадан фойдаланиш малакаларини шакллантирувчи амалий ўқув-семинарларни ташкил этиш;
- талаффузи ва ёзилиши қийин бўлган сўзлар лугатининг электрон базасини яратиш;
- она тили ва адабиёт ўқитувчилари ўртасида турли мавзудаги форумлар (Online мулоқот) ташкил этиш;
- ўқувчиларнинг бадиий адабиётга қизиқишини оширишда илгор адабиётшунос олимлар ва адибларнинг ўзлари билан бевосита мулоқотни амалга оширувчи видео конференция дарсларини ташкил этишга хизмат қилувчи техник воситалар билан таъминлаш;
- инглизча матнларни ўзбек тилига ва ўзбекча матнларни инглиз тилига таржима қилувчи дастурлар тузиш;
- умумий ўрта таълим мактаблари кутубхона ва ахборот-ресурс марказлари фондидини электрон китоб ва маълумотлар билан мунтазам бойитиб бориш.

Ялпи йиғилиш сўнггида она тили таълимининг ривожланишида муносиб ҳисса қўшиб келаётган бир гуруҳ ўқитувчилар Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг Фахрий ёрликлари билан тақдирланди.

Дилдора НУРИДДИНОВА,

Республика Таълим маркази филология фанлари бўлими бошлиғи

«ХАР ТИЛНИ БИЛМОҚ ЭНДИ БАНИ ОДАМА ЖОНДИР...»

Абдурахим НОСИРОВ,

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
бошқарма бошлиғи

Тил таълими барча макону замонларда ҳам долзарб масала бўлган. Зеро, барча илмларнинг аввали алифбодир. Она тили билан бир қаторда чет тилларини ҳам ўрганиш эса дунё илм-фанини эгаллаш имкониятини икки-уч қарра ошириши табиий. Шунинг учун ҳам маърифатпарвар шоир Аваз Утар бундан қарийб икки аср олдин *«Хар тилни билмоқ энди бани Одама жондир, Тил воситаи робитаи оламиёндир, дея куйиниб ёзган эди.*

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоом Каримовнинг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори шу маънода республикаимиз ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Тўғри, мазкур қарор қабул қилингунга қадар ҳам юртимизда чет тиллар таълими борасида бир қатор назарий ва амалий ишлар қилиб улгурилган эди. Бироқ бугун Ўзбекистон ўз мустақил тараққиёт йўли билан жаҳонни лол қолдираётган бир даврда ўқувчи-ёшларимизнинг дунё тилларини муҳаммад билиши илм-фаннинг сўнгги ютуқларидан доимий бохабарлигини таъминлаган ҳолда, халқаро кенгашларда юртимиз ва халқимиз манфаатларини устувор қўйишда муҳим аҳамият касб этиши ҳақиқат. Шу нуқтаи назардан, қарорнинг қабул қилиниши асосида чет тиллар таълимига давлат миқёсида эътибор берилга бошланди ва ҳозирга қадар бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази ҳамда Британия Кенгаши билан ҳамкорликда «Чет тилларни эгаллашнинг умумевропа компетенциялари: ўрганиш, ўргатиш ва баҳолаш» талаблари асосида чет тилларни ўрганишнинг узлуksиз таълим тизими учун давлат таълим стандарти ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси узлуksиз таълим тизимининг Давлат таълим стандартлари «Чет тилини билишнинг умумевропа компетенциялари: ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш» (CEFR) талабларига

таъянган ҳолда ишлаб чиқилиб, унда таълимнинг барча босқичлари битирувчиларининг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар белгиланди. Шунингдек, англиялик эксперт Род Балайто бошчилигидаги мутахассислар томонидан тўлиқ экспертизадан ўтказилиб, такомиллаштирилди ҳамда 2013 йил 8 майда «Ўзлуksиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида»ги 124-сонли қарори билан тасдиқланди.

Ушбу қарор билан чет тилларини 1-синфдан бошлаб босқичма-босқич ўқитиш бўйича янги ўқув режа ҳам тасдиқланди. Унга кўра 1–4-синфларда ҳафтасига 2 соатдан чет тили фани киритилди. Амалдаги ўқув режага кўра, чет тиллари 5–9-синфларда ҳафтасига 3 соатдан жами 5 йилда 510 соат ҳажмида ўқитилган бўлса, янги ўқув режага кўра 1–9-синфларда жами 782 соат ҳажмида ўргатилади.

Давлат таълим стандартлари асосида умумий ўрта таълимнинг 1–9-синфлари учун инглиз, француз ва немис тилларидан ўқув дастурлари яратилиб, вазирлик ваколати доирасида тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги хошида ташкил қилинган махсус эксперт гуруҳи янгидан яратилган чет тили ўқитишнинг давлат таълим стандарти ва шунга мувофиқ ишлаб чиқилган ўқув дастурлари ва режаларининг дастлабки тажриба-синов ишларини чуқур таҳлил қилиб бормоқда. Унга кўра, умумтаълим мактабларининг 1-синфидан бошлаб 68 соатлик ўқув дастури асосида 1–4-синфларда чет тилларини ўқитишга мўлжалланган ўқув режаси ишлаб чиқилган ва Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланган.

Тайёрланган ва таълим тизимида татбиқ этилиши кутилаётган янги давлат таълим стандарти юртимиз таълим муассасаларининг турли ёшдаги битирувчиларига қўйидаги талабларни қўяди:

Таълим босқичи	Битирувчиларга талаблар	Умум европа халқаро стандарти даражалари	Босқич номланиши
Умумий ўрта таълим	Бошланғич синф (4-синф) битирувчилари	A 1	Чет тилини эгаллашнинг бошланғич даражаси
	9-синф битирувчилари	A 2	Чет тилини эгаллашнинг таянч даражаси
	Чет тиллари чуқурлаштириб ўқитиладиган ихтисослаштирилган мактабларнинг 9-синф битирувчилари	A 2+	Чет тилини эгаллашнинг кучайтирилган таянч даражаси
Ўрта махсус ва касб-хунар таълими	Чет тилларига ихтисослашмаган академик лицейлар битирувчилари	B 1	Чет тилини эгаллашнинг мустақил бошланғич даражаси
	Касб-хунар коллежлари битирувчилари		
Ўрта махсус ва касб-хунар таълими	Чет тилларига ихтисослашган академик лицейлар битирувчилари	B 1+	Чет тилини эгаллашнинг кучайтирилган мустақил бошланғич даражаси
	Олий таълим	Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлмаган факультетлар бакалаврият босқичи битирувчилари	B 2
Олий таълим	Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлмаган факультетлар магистратура босқичи битирувчилари		
Олий таълим	Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлган факультетлар бакалаврият босқичи битирувчилари – 2-чет тили		
Олий таълим	Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлган факультетлар бакалаврият босқичи битирувчилари	C 1	Чет тилини эгаллашнинг эришч мулоқот даражаси
	Олий таълим муассасаларининг ихтисослиги чет тили бўлган факультетлар магистратура босқичи битирувчилари		

Галдаги масала эса янги давлат дастури асосида умумтаълим мактаблари чет тили ўқитувчиларининг малакасини ошириш эди. Янги давлат таълим стандартлари ҳар қанча илгор ва замонавий бўлмасин, бироқ ўқитувчиларнинг педагогик маҳорати ва фундаментал билими яхши бўлмаса, тил таълимида ижобий натижага эришиб бўлмайди. Амалдаги тартибга кўра, чет тили ўқитувчилари барча фан муаллимлари сингари малака ошириш курсларига 3–5 йилда жалб этиларди. Бу муддат ривожланган давлат (Буюк Британия, Германия, АҚШ, Япония, Корея)лар билан солиштирилганда 2,5 марта кўпдир. Амалдаги чет тиллар таълимининг замон талаблари, сифати ва хилма-хиллигига тўлиқ жавоб бера олмамлиги айни тил ўқитувчиларининг асосий қисми (71% инглиз тили; 70,6 % немис тили; 87,3 % француз тили) кўйи малака тоифасига эга эканлиги билан ҳам боғлиқ. Шуни назарда тутиб, умумтаълим мактабларининг инглиз тили ўқитувчиларини тезкор қайта тайёрловдан ўтказиш режаси ишлаб чиқилди ҳамда тренерлар гуруҳи тузилди. Давлат тест маркази томонидан ўтказилган ташқи назорат натижасидаги таҳлилларга кўра, бугунги кунда (ҳар бир вилоятдан 100 нафардан инглиз тили ўқитувчилари қўрға таш-

лаш йўли билан саралаб олинган) дарс бераётган ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини тўлақонли талабга жавоб беради, деб бўлмайди. Шуларни бартараф этиш мақсадида Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетининг илгор тажрибали 160 нафар ўқитувчилари саралаб олиниб, гуруҳларга бўлинган ҳолда февраль-март ойларида 108 соатлик махсус дастур асосида семинар машғулотларида иштирок этдилар. Маъзур тренерлар гуруҳи республикамиз вилоятларидаги инглиз тили ўқитувчиларининг малакасини оширадилар.

Шунингдек, жорий йилнинг апрель ойида 45 нафар немис ва 42 нафар француз тили ўқитувчининг малакаси оширилди ва уларга махсус «Ўқитувчи-тренер» ваколатини берувчи сертификатлар тақдим этилди. Ушбу 160 нафар инглиз тили тренери ёрдамида апрель ойида 3200 нафар, май ойида 4500 нафар инглиз тили ўқитувчиси ҳудудий малака ошириш институтларида замонавий андозлар асосида малака ошириш мўқдалар.

Шу тартибда, 1 сентябрда қадар Халқ таълими тизимидаги 24000 нафардан зиёд чет тили ўқитувчисининг малакасини оширишга эришилди.

Халқ таълими вазирлиги умумтаълим мактаблари инглиз тили ўқитувчиларининг босқичма-босқич малакасини оширишини қўйидаги жадвал асосида кўриш мумкин:

№	Худуд номи	Мактаблар миқдори	Ўқитувчилар миқдори	Ўқитувчилар малакасини ошириш жадвали				
				Апрель 2013	Май 2013	Июнь 2013	Июль 2013	Август 2013
	жами	9765	24217	3200	3987	4986	6326	5718
1	Қорақалпоғистон Республикаси	739	1583	250	250	373	373	337
2	Андижон вилояти	742	2525	250	400	475	700	700
3	Бухоро вилояти	534	1719	200	250	300	480	489
4	Жиззах вилояти	545	765	200	185	185	195	
5	Қашқадарё вилояти	1118	2475	350	350	575	600	600
6	Навоий вилояти	359	885	125	140	170	225	225
7	Наманган вилояти	688	1864	250	310	310	500	494
8	Самарқанд вилояти	1232	2962	350	440	672	750	750
9	Сурхондарё вилояти	858	1384	250	280	280	285	289
10	Сирдарё вилояти	301	550	125	125	124	176	
11	Тошкент вилояти	883	1700	250	300	465	465	220
12	Фарғона вилояти	918	2552	275	400	500	677	700
13	Хоразм вилояти	531	1589	175	300	300	400	414
14	Тошкент шаҳри	317	1664	150	257	257	500	500

Умумтаълим мактабларининг чет тилларини ўқитиш учун мўлжалланган синф хоналарининг қайта жиҳозланиши масаласида ҳам қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Халқ таълими вазирлиги, Республика таълим маркази ҳамда тегишли муассасалар билан ҳамкорликда янги «Умумтаълим мактабларининг чет тиллари кабинетларини замонавий ахборот-коммуникация ва ўқитишнинг техник воситалари ва анжумлари билан жиҳозлаш меъёри» лойиҳаси ишлаб чиқилди. Ва унда умумтаълим муассасалари чет тили синфхоналарини зарурий жиҳозлар – энг сўнгги замонавий ахборот-коммуникация технологиялари билан таъминлашга алоҳида эътибор берилди. Лойиҳага кўра, 2014–2016 йилларда 2514 та умумтаълим мактабларининг бошланғич синфлари чет тили хоналарини 5028 комплект замонавий компьютер ва мультимедиа ускуналари билан жиҳозлаш кўзда тутилмоқда.

Биргина 2013 йилнинг ўзиде 2457 та мактабнинг бошланғич синфлари замонавий Ноутбук компьютерлари билан, 17218 та мактабнинг бошланғич синфлари Магнитола-DVD ва ўқув-методик кўргазмалар, шунингдек, 200 та мактаб электрон интерфасол доскалар билан таъминланади.

Барчамизга яхши аёнки, у ёки бу фан ва унинг предметини яхши ўзлаштириш нафақат малакали педагог ходимларга, шу билан бирга, ўқув адабиётларининг сифатига ҳам боғлиқ. Ана шу мақсадда умумтаълим мактабларида хорижий тил дарсликлари ва айни тил юзасидан ўқув-услубий қўлланмалар комплексини яратиш борасида ҳам бир қатор амалий ишлар олиб борилмоқда. Бунга кўра, ўқув дарсликлари ва адабиётлари, ўқув-услубий қўлланмаларнинг синфлараро узлуксизлиги таъминлаган, илгор замонавий талабларга жавоб бера оладиган янги авлодини яратувчи муаллимлар гуруҳи тасдиқланди. Айтиш жоизки, яратилган янги авлод дарсликлари комплекси ўз ичига шу фан юзасидан дарслик ва унга мўлжалланган ўқувчи иш дафтари, аудио ва

видео материалларни, шунингдек, чет тили фани ўқитувчиси учун зарурий китоб (унинг электрон варианты билан бирга) – дарсликни қамраб олади. Маъқур дарсликларни яратиш жараёнида республикамизнинг шу соҳада суғи қотган мутахассислари билан бирга хорижий экспертлар ҳам самарали ишлади.

ДТС ва ўқув дастурлари асосида 1-синфлар учун «Kid's english» (инглиз тили), «Deutsch macht spass» (немис тили) ва «Hirondelle» (француз тили) дарслик мажмуалари яратилди. Мажмуалар ўқувчи китоби, ўқитувчи учун қўлланма ва мультимедиа иловалар (DVD-диск)дан иборат. Шунингдек, ўқувчилар учун дарсликда 8 бетлик «Ота-оналар учун» она тилида тавсиялар ҳам берилган.

Инглиз тилидан яратилган «Kid's english» 1-синф дарслиги 2500 нусхада, ўқитувчи учун методик қўлланма 500 нусхада «Ўзбекистон» нашриётида чоп этилди ва Мультимедиа марказида кўпайтирилган 500 дона дисклар билан бирга ҳар бир ҳудуддаги тажриба-синов майдонларига ҳамда ҳудудий малака ошириш институтларидаги тренер-ўқитувчиларга етказилди.

Француз ва немис тилларидан ҳам яратилган 1-синф дарслик-мажмуалари ҳар бир ҳудуддан белгиланган 2 тадан тажриба-синов майдончаларига электрон шаклда етказиб берилди.

Хабарларингиз бор, ушбу дарслик мажмуалари апрель ойидан бошлаб тажриба-синовдан ўтказилмоқда. Вазирликнинг 2013 йил 29 мартдаги 108-сонли буйруғига кўра, Республика бўйича 76 та мактаб инглиз тили, 28 та мактаб немис тили ва 28 та мактаб француз тили бўйича, жами 132 та мактаб тажриба-синов майдони ҳам белгиланган эди. Ҳозирда ушбу мактабларда тажриба-синов ишлари амалга оширилмоқда.

Чет тиллари бўйича 1-синфлар учун дарслик-мажмуаларига буюртмалар шакллантирилди. 497 244 (94%) нафар 1-синф ўқувчи инглиз тилини, 18 757 (3,5%) нафар ўқувчи немис тилини ҳамда 12 971 (2,4%) нафар ўқувчилар 1-синфдан бошлаб

француз тилини ўрганиши белгиланди. Уларнинг барчаси 2013 йил 1 сентябрда янгидан яратилган ва сизлар тажрибадан ўтказибётган 1-синф дарслик-мажмуаларини «Президент совғаси» сифатида қабул қилдилар.

Маълумки, тил ўрганиш ўзига хос мураккаб жараён бўлиб, унда айни тил эгаларининг ўрни, таъсири катта. Киши у ёки бу тилни ўрганар экан, биринчи галда унинг имлоси, грамматик қурилишини ўзлаштиришга алоҳида диққат қаратади. Бироқ киши муайян хорижий тил воситасида дунё сахнасига чиқишни мақсад қилар экан, айни тилнинг юқоридаги жиҳатларини ўзлаштириш билан бирга, унинг талаффуз ва ифода имкониятларини ҳам аъло даражада ўзлаштириши зарур бўлади. Ана шу жараёнда тил эгалари билан турли хил икждий учрашувлар, илмий-услубий конференцияларнинг ўрни бекиёс. Шу йилнинг 13–14 март кунлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридagi Мувофиқлаштирувчи кенгаш ҳамда Британия Кенгаши билан ҳамкорликда «Ҳозирги чет тиллар дарслиқларига қўйилган талаблар» мавзусида ўтказилган конференция ҳам республикамизда чет тилларни ўрганишнинг кейинги истиқболларига бағишланди.

Конференциядаги хорижлик тилшунос мутахассисларининг тил ўқитишдаги илгор тажрибаларига доир маърузаларида чет тиллар таълимига эътибор берилиши ва амалга оширилиши зарур бўлган масалаларга диққат қаратилди. Мазкур конференцияда янги авлод дарслиқларининг муаллифлари ҳам иштирок этиб, улар чет тиллар мутахассислари билан дарслиқларда акс этиши зарур бўлган жиҳатлар — шу тилларнинг фонетикаси, лексикаси ва грамматикаси, айниқса, орфоэпияси билан боғлиқ ўзига хос томонлар ҳусусида фикр алмашдилар. Бу каби учрашувлар чет тиллар таълимининг узлуксиз ва мукамал бўлишини таъминлашга қаратилган ягона тизимни ишлаб чиқишда ёрдам бериши шубҳасиз. Қолаверса, Халқ таълими вазирлиги тасарруфидagi Мультимедиа умумтаълим дастурларини ривожлантириш марказида дарслик ва ўқув-услубий қўлланма билан параллел равишда ўзини усулида чет тилларни ўргатишга йўналтирилган ўқувчиларнинг мультимедиади ўқув қўлланмалари ҳам тайёрланмоқда.

Ҳозирги кунда республикамизнинг умумтаълим муассасаларида 24217 нафар чет тилларни ўқитувчилари фаолият кўрсатмоқда. 2013–2014 ўқув йили ҳисобига кўра, 1 ставка миқдоридagi иш юктамаси бўйича яна 3970 нафар чет тилларни ўқитувчисига эҳтиёж бор. Ана шу эҳтиёждан келиб чиқиб, Халқ таълими вазирлиги ва бошқа тегишли муассасалар мавжуд ўқитувчиларнинг йиллик ўқув юктамасини 1,5 ставкага кенгайтиришни, шунингдек, мавжуд бошқа тил ўқитувчиларини ҳам қайта тайёрловдан ўтказиш ва янги ёш мутахассисларни қабул қилиш орқали муаммага ечим топишни режалаштирган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш

тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1875-сонли қарорининг 7-бандига кўра, қишлоқ жойларда жойлашган таълим муассасалари чет тиллар ўқитувчилари тариф ставкаларига 30 фоиз ва бошқа таълим муассасаларида 15 фоиз миқдоридagi қўшимча устама ҳақ қўшиб бериш белгиланган.

Ушбу йўналишда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 19 апрелдаги 109-сонли қарори қабул қилиниб, устамалар бериш тартиби тасдиқланди. Бугунги кунда ушбу қарор асосида Давлат тест маркази томонидан алоҳида тартиб ишлаб чиқилмоқда. Қарор талабларига кўра, ҳар бир чет тили ўқитувчиси 144 соат ҳажмда ўрнатилган тартибда мапака ошириб, муваффақиятли яқунлағач, сертификатни қўлга киритган тингловчилар жорий йилнинг август ойида Давлат тест маркази томонидан синовлардан ўтказилади ва белгиланган талаб (В-2)га жавоб берадиган ўқитувчиларга устама олишлари учун тавсиялар берилади.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан ҳамкорликда чет тили ўқитувчиларига бўлган эҳтиёжни қоплаш мақсадида олий ўқув юртиларига мақсадли қабулни амалга ошириш юзасидан ҳам амалга оширилаётган чора-тадбирлар эътиборга лойиқ. Бу борада умумтаълим мактабларининг чет тиллари ўқитувчиларига эҳтиёжи бўлган узоқ ва бориш қийин қишлоқ пунктларида яшаётган аҳоли ичидан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг тавсияномалари асосида чет тиллар ўқитувчилари ихтисослиги бўйича олий таълим муассасаларига мақсадли қабул қилишни кўзда тутган Халқ таълими вазирлигининг тақлифлари тайёрланди ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Иқтисодий вазирлигига тақдим этилди.

Мактабдан ташқари таълим йўналишида ҳам тегишли вазирлик ва идоралар ҳамда Британия Кенгаши билан ҳамкорликда бир қатор чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Бу борада ОАВларининг ўрни катта. Жумладан, Британия Кенгаши томонидан тақдим этилган инглиз тилини ўрганиш ва ўргатишга бағишланган «Learn, share, succeed», «Fun with English», «Teaching English» мультимедиади ресурслари Халқ таълими вазирлиги мутахассислари томонидан ўрганиб чиқилиб, «ZiyoNet» порталига жойлаштирилди. Шунингдек, «ZiyoNet» порталининг Fikr.uz пойтахтида «Чет тили» ва «ICT for English teachers» блоглари яратилди. Ҳозирги кунга қадар чет тилларни ўрганишга қаратилган 30 дан ортиқ материаллар, инглиз тилини ўргатувчи турли ўйин-дарслар жойлаштирилди. Халқ таълими вазирлиги тасарруфидagi бир неча газета ва журналларда ҳам чет тилини ўрганиш бўйича турли шаклдаги материаллар бериб берилмоқда.

Келгусида болаларнинг ёзи дам олиш оромгоҳларида ҳам чет тилини ўргатишга қаратилган тадбирлар режаси ишлаб чиқилиб, шундай оромгоҳларни шакллантириш ишлари ҳам олиб берилмоқда.

MUAMMOLI VAZIYAT – MUSTAQIL FIKRGA ASOS

Zamira IBRAGIMOVA,
filologiya fanlari nomzodi,
Muqaddas ALLAMBERGENOVA,
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti talabasi

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili ta'limining asosiy vazifasi o'quvchilarda nutqiy ko'nikmalarni hosil qilish, ularni o'z fikrini mantiqan izchil va usluban savodli qilib bayon etishga o'rgatishdan iboratdir. Bu esa, o'z navbatida, ona tili o'qituvchilarining zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Ona tili darslarida o'qituvchi ko'proq o'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlarga murojaat qiladi. Chunki o'quv materialini tushuntirib berish yoki o'quvchi duch keladigan tushuncha, ta'rif va qoidalar atrofida suhbat o'tkazish bilan o'rgatib bo'lmaydi. Ona tili mashg'ulotlarida o'quvchi ta'lim jarayonining subyektini, ya'ni faol ishlovchisiga aylanib, har bir o'quv topshirig'ini aqliy faoliyat «chig'irig'i»dan o'tkazgan taqdiridagina mavzuni o'zlashtirish jarayoni ancha oson kechadi va dars mashg'ulotlarining samaradorligi ta'minlanadi. O'qitishning amaliy metodlariga tayangan o'qituvchi o'quv topshiriqlarini bajarish jarayonida o'quvchining faolligini to'g'ri uyushtira oladi va uning muvaffaqiyatini kechishini ta'minlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tilidan bilimlarni tayyor holda bayon qilish serunum metod sanalmaydi. Chunki bilimlar o'qituvchi tomonidan tayyor holda berilar ekan, o'quvchi shu jarayonning ishtirokchisiga, tinglovchisiga va faqat andazaga qarab harakat qiluvchiga aylanib qolishi ehtimoldan yiroq emas.

O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlarning eng samaralisi muammoli o'qitishdir. Taniqli rus olimi I. Kudryashev muammoli ta'lim xususida

shunday degan edi: «... muammoli ta'lim o'quvchilarning ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirgan holda bilimlarni faol o'zlashtirishini nazarda tutadi».¹

Aytish joizki, muammoli ta'lim o'quvchilarni faollikka undab, tafakkurini yuksaltiradi. Muammoli vaziyat esa muayyan pedagogik vositalar asosida tashkil etiladigan o'ziga xos sharoitni yuzaga keltiradi. Muammoli vaziyatning mohiyati shuki, u o'quvchi biladigan ma'lumotlar bilan yangi faktlar, hodisalar o'rtasida muayyan qaror qabul qilishning qiyinchiliklari oqibatida kelib chiqadigan holat, vaziyatdir. U muammoning kelib chiqish sabablarini, yechimini topishga undaydi.

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshi hamda umumiy bilim saviyasidan kelib chiqqan holda muammoli vaziyatlar yaratishning quyidagi usullaridan foydalanishni tavsiya etamiz:

1. Ona tili darsligida berilgan mavzularni qiyoslab o'rgatish orqali muammoli vaziyat yaratish.

Ma'lumki, o'rganiladigan har bir mavzu o'quvchilardan tovushlar, so'zlar va gaplarni qiyoslash, shu asosda umumlashmalar hosil qilishni talab etadi. Bu hol o'z-o'zidan ravshanki, muammoli vaziyatni yuzaga keltiradi. O'quvchilarda «Nima uchun?» degan savolga javob izlashga ehtiyoj tug'iladi. Masalan, «Unli va undosh tovushlar» mavzusi o'rganilayotganda o'quvchi avval unli va undosh tovushlarni to'g'ri nomlashni, keyin

qiyoslashni, ular ishtirokida so'zlar, so'zlardan esa gaplar hosil qilishni, ularning bir-biridan farqlarini aniqlashni talab etadi. O'quvchilar bu topshiriqlarni bajarish asosida umumlashma hosil qiladilar.

2. Muammoli savollar berish orqali muammoli vaziyat yaratish.

O'qituvchi dars mashg'ulotini muammoli savolni o'rta tashlash bilan boshlaydi. Masalan:

1. *Unli va undosh tovushlarni alohida-alohida aytib ko'ring. Ularni talaffuz qilishda qanday farqni sezyapsiz?*

2. *Oltita unli harf ishtirok etgan so'z yozing. Ulardagi unlini boshqa unli bilan almashtirib ko'ring. Qanday o'zgarishlarni sezyapsiz?*

3. *Undosh tovushlarni talaffuz etib ko'ring. Shovqin va ovozdin hosil bo'lgan undoshlar alohida, faqat shovqindan hosil bo'lgan undoshlarni alohida yozing.*

Agar topshiriqlarni bajarish muayyan qiyinchilik tug'dirsagina, namuna ko'rsatiladi.

Bola maktabga gapirishni bilgan holda keladi. Lekin u o'qishning birinchi kunlaridan boshlaboq beriladigan yangi tushuncha, fikr, hissiyotni ifodalab berish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Buning uchun uning so'z boyligi yetishmaydi. Bola maktabga kelguncha uning so'z boyligi bolalar bilan o'yin faoliyati uchun, uning talab va qiziqishlari oila doirasida bo'lib, ota-onalari va qarindoshlari bilan suhbatlashish uchungina yetarli bo'ladi. Maktabda esa ko'pincha to'liq va to'g'ri javob berishga, o'qituvchi va sinf oldida so'zlashga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, o'quvchi maktabgacha o'z fikrini yozma tarzda ifodalagan emas. Shuning uchun o'quvchi maxsus o'qish, fikr yuritishga o'rgatilishi zarur.

Ona tilini mukammal o'qitish o'quvchilar nutq madaniyatini o'stirishga keng imkoniyat yaratadi. Ular o'qituvchi rahbarligida tabiat hodisalarini, kishilarning mehnat faoliyatlarini kuzatadilar, o'rtoqlari bilan fikr almashadilar. O'qituvchi va boshqalarning adabiy til me'yorlari asosidagi nutqlarini eshitadilar, kitob o'qiydilar, o'zlari matn tuzadilar.

Matn yaratish ham o'quvchi uchun muammo sanaladi. Buning eng samarali yo'llaridan biri o'quvchilarga savollar berib, ularga javob topishni talab qilishdir. Masalan:

1. *O'zbekistondagi qaysi viloyat, tuman yoki shaharlarni bilasiz?* 2. *O'zbekistonning qaysi mevalari olamga mashhur?* 3. *O'zbekiston xorijiy mamlakatlarga qanday mahsulotlar chiqaradi? kabi.*

Bunday topshiriqlarni bajarib bo'lgandan keyin o'quvchining ijodiy matn yaratishi ancha osonlashadi. O'quvchilar hukmiga «Bog'da», «Polizda», «Sinfimiz kutubxonasi», «Sevimli ertagim», «Aziz onajonim», «Mehribon do'stlarim» singari mavzularda matn yaratish tavsiya etiladi.

Maktab adabiy ta'limining turli bosqichlarida o'quvchilarni badiiy matn ustida ishlashga o'rgatishning maqbul usullari va shakllaridan foydalanish, shu jarayonda badiiy-estetik tushuncha va zavqni tarbiyalash, ularni kitobxonlikka o'rgatish kabi muammolar metodist olimlarning doimiy diqqat markazida bo'lib kelishi ham ana shu bilan belgilanadi.

3. Muammoli vaziyat yaratishda til hodisalarini guruhlash, ajratish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, so'zlarni muayyan uyalarga birlashtirish, umumiy ma'noli so'zning xususiy ma'nosini yoki xususiy ma'noli so'zlarning umumiy ma'nosini topishni talab qilish muammoli vaziyat yaratish imkonini beradi. Masalan, o'quv qurollari, mevalar, sabzavotlar, daraxtlar va gullarning o'nlab, hatto yuzlab uyadoshlari borki, o'qituvchi umumiy ma'noli so'zni o'quvchilar hukmiga havola etadi va (zaruriyat bo'lsa, unga bitta namuna ko'rsatadi) ularni guruhlarga ajratib yozishni o'quvchilarga topshiradi.

Namuna:

1. Sabzavotlar: sabzi	2. O'quv qurollari: kitob
--------------------------	------------------------------

Shuningdek, muammoli vaziyat yaratishning yana bir usuli sifatida ramziy tasvirlardan ham foydalanish mumkin. Bunda o'quvchilar rasmlarga qarab biror matn hosil qilishlari mumkin.

Ko'rinib turibdiki, muammoli vaziyatni keltirib chiqaradigan asosiy vosita o'quv topshirig'idir. O'quvchilarga beriladigan o'quv topshiriqlari qayta xotiralanish, qisman izlanuvchanlik va ijodiy xarakterda bo'lishi mumkin.

Qayta xotiralanish xarakteridagi topshiriqlar o'quvchidan katta izlanishni talab etmaydi. O'quvchi o'tgan darsda yoki undan oldingi mashg'ulotlarda o'rganganlarini faqat takror-

TALIM

lashdan nariga o'tmaydi. Shu bois bunday topshiriqlar umumiy topshiriqlar miqdorining atigi 25–30% ini tashkil etmog'i lozim. Qolgan topshiriqlar esa qisman ijodiy va ijodiy xarakterda bo'lishi kerak. Bu esa sinf o'quvchilarining o'quv imkoniyatlariga bog'liq. Agar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi past bo'lsa, o'z-o'zidan topshiriq qisman ijodiyga aylanadi. Chunki o'quvchi o'qituvchining tushuntirishi va ko'rsatilgan namunaga qarab ish ko'rishga majbur bo'ladi. Shuning uchun o'quvchilarning o'quv imkoniyatlarini kengayib borgan sari, ijodiy topshiriqlar miqdori ham ortib borishi kerak.

Quyida biz ijodiy topshiriqlardan ayrim namunalar keltiramiz:

1-topshiriq.

Rasmlardagi narsa-buyumlarni nomlang, ularni daftaringizga yozing.

2-topshiriq.

Boshlanish qismi berilgan matnni davom ettiring.

Qish. Hamma yer oppoq. Daraxtlar kumush rang libos kiyib olgan...

***

Men qushlarni yaxshi ko'raman. Ularga har bahor in qirib beraman. Bu ishimni ko'rib onam xursand bo'ladi...

3-topshiriq.

Berilgan so'z va sodda gaplardan foydalanib yangi gap tuzing.

Boraman.

Muzqaymoq yedim.

Ko'cha sovuq edi.

O'qituvchi koyidi.

4-topshiriq.

Berilgan matnni o'qing. Tushunganingizni og'zaki nutqda gapirib bering.

Mening dadam shofyor bo'lib ishlaydi. U o'z mashinasida tog'dan tosh olib keladi. Bir kuni men ham dadam bilan toqqa bordim. Tog'ni maza qilib tomosha qildim. Bahor faslida tog' juda ham

chiroyli bo'lar ekan. Toqqa qilgan sayohatimning taassurotlarini sinfimiz o'quvchilariga gapirib berdim.

5-topshiriq. Alifbodagi harflarni ko'zdan kechiring. Talaffuzi va imlosi bir-biriga o'xshash bo'lgan tovush va harflarni aniqlang.

6-topshiriq. Rasmni diqqat bilan kuzating, mazmunini so'zlab bering.

7-topshiriq. Berilgan so'zlarni kiyim-bosh va o'quv qurollari guruhlariga ajrating.

Kitob, ro'mol, ruchka, ko'ylak, qalam, do'ppi, chizg'ich, palto, o'chirg'ich, daftar, xalat, kundalik, kastyum.

Boshlang'ich sinflarda «Ona tili» fanini o'qitishda o'quvchilarning psixologik holat va o'quv imkoniyatlarini hisobga olish, ona tili ta'limining mazmuni va maqsadiga muvofiq keladigan topshiriqlar tizimi hamda metodlarni to'g'ri belgilash, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida pedagogik hamkorlikning o'rnatilishi, darsda ishga solinadigan vositalarning maqsadga muvofiq tanlanishi mashg'ulot samaradorligini belgilaydi.

Aksariyat o'qituvchilar ona tili o'qitishning asosini grammatik qoida yodlatish va mashq yozdirishdan iborat deb tushunadilar. Shuning uchun ular, asosan, darslik materiallariga tayanib qolishadi. Agar grammatik qoidalar o'quvchilar tomonidan ko'r-ko'rona yodlab olinsa, nutq jarayonida o'rganilganlardan o'rinli foydalanishga e'tibor berilmaydi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinflarda ona tili darslarini turli xil qiziqarli o'yinlar, topshiriqlar, bellashuvlar asosida olib borish mumkin. Bunda faqat o'qituvchidan ijodkorlik hamda bilim talab qilinadi, xolos.

DARS METODINI TO'G'RI TANLADINGIZMI?

Jamoliddin SHERMUHAMMADXON,
Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa va san'at
akademik litseyining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Har bir millatning kelajagi yosh avlodga berilayotgan ta'limning sifati bilan belgilanadi. Bu borada yurtimizda olib borilayotgan ishlar e'tiborga loyiq. «Ta'lim to'g'risida»gi qonun hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da belgilab qo'yilgan mezonlar asosida ta'lim samaradorligiga erishish har bir pedagog oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Shunday ekan, umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar hamda oliy ta'lim muassasalarida tahsil berayotgan o'qituvchilar yoshlar dunyoqarashini o'stiradigan ilg'or pedagogik texnologiyalardan dars jarayonida foydalanishi hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da belgilanganidek, «ta'limning yangi shakli va uslublari, o'quv, shu jumladan, differensiyalashgan dasturlarni amaliyotga joriy etish»i zarur.

Darsda o'tilgan va yangi o'tiladigan mavzuni o'quvchi tez, qulay va oson anglashi uchun o'qituvchi o'quvchilarning yoshi, fiziologik holatini inobatga olgan holda qo'llaniladigan metod (uslub) va usullarni to'g'ri tanlay olishi kerak. Masalan, o'tilgan darsni mustahkamlash yoki yangi mavzu o'quvchilar tomonidan qanday o'zlashtirilganini tekshirish uchun «Tezyurur savol-javob» interfaol usulini qo'llash mumkin. Ushbu usulning shartlari quyidagicha:

- 1) o'qituvchidan boshqa hech kim savol bermaydi;
- 2) savollarga javob faqat bir so'z yoki so'z birkmasi bilan ifodalanadi;
- 3) savollar aniq, ixcham tarzda o'qilishi, tezkor savolga tezkor javob uzog'i bilan uch soniyada yozilishi kerak;
- 4) har besh savoldan so'ng «strelka» ishorasi beriladi. Unga ko'ra, yozilgan har besh savolga javobni soat harakatiga qarab, o'quvchilar birbirlarinikini ko'zdan kechiradilar hamda javobi yozilmagan savol raqamlariga belgi qo'yadi. Jumladan, 5-sinfda «Hamid Olimjonning hayoti va ijodi» mavzusini o'rganishda quyidagi misoldan foydalanish mumkin:

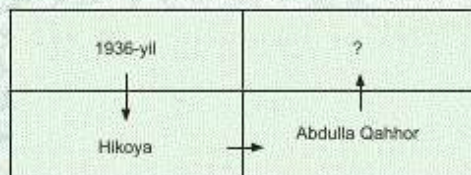
1. Qachon tug'ilgan? (1909-yilda) 2. Qayerda tug'ilgan? (Jizzaxda) 3. Birinchi she'riy to'pla-

mining nomi? («Ko'klam») 4. Qachon chop etilgan? (1929-yilda) 5. O'sha vaqt necha yoshda bo'lgan? (20 yoshda)

Savol-javob shu tarzda davom etadi.

«Tezyurur savol-javob» interfaol usuli ajratilgan vaqtga qadar bir necha bosqichda davom etadi. Ushbu savol-javob besh bosqichda (jami 25 ta savol) amalga oshirilgan bo'lsa, bosqichlar sonini to'g'ri javoblar soniga bo'lamiz:

I – 3 ta, II – 4 ta, III – 5 ta, IV – 4 ta, V – 3 ta to'g'ri bo'lsa, baho $(3+4+5+4+3=19:5=3.8)$ taqriban «4» bo'ladi. Bor-yo'g'i 4-5 daqiqada 25-35 ta savollarga oydinlik kiritiladi. Ushbu usulning afzallik tomoni shundaki, o'qituvchi o'quvchilarni bir vaqtning o'zida ommaviy baholashi, kim qanday o'zlashtirganini aniqlashi mumkin. Har bir darsda o'tilgan va o'tiladigan yangi mavzu bo'yicha o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini o'stirish uchun noan'anaviy «Kvadrat testlar» usulini qo'llash ijobiy samara beradi. Bu usul quyidagicha bo'ladi:

Belgilangan strelka bo'yicha mantiqiy bog'liqlikni hisobga olgan holda «?» belgisi o'rniga kerakli ma'lumotni yozing.

Yechilishi: 1936-yilda yozilgan qandaydir hikoya haqida gap boryapti. Keyingi kvadratda esa Abdulla Qahhorning nomi keltirilishi noma'lum hikoya muallifini oydinlashtiradi. Demak, 1936-yil Abdulla Qahhor tomonidan yozilgan hikoya nomi so'ralyapti.

Javob: «Bemor» (So'roq (?) belgisi o'rniga aynan shu javob yoziladi).

Ushbu «kvadrat testlar»ning bir necha murakkab darajalarini ishlab chiqish mumkin.

Ayniqsa, guruhlar bilan ishlashda bu testlar berilsa, raqobat kuchayib, tezkorlik yanada ortadi.

«Kvadrat testlar»ning murakkab darajalari quyidagicha tuzilishi mumkin:

Sotiboldi	?
↓	↑
?	1936
→	←
«Muzqaymoq»	?
→	↑
«Nido»	?
→	←

Ushbu usulda o'quvchi o'zlashtirilgan bir necha mavzularning mantiqiy izchilligini tahlil etadi, asar g'oyasi, badiiylik tamoyillari, qahramonlar qiyofasi, qiyosiy tahlil malakasini oshiradi.

Uyga vazifalar o'quvchiga matn ustida ishlashning qulay usullarini o'rgatish va kerakli ma'lumotga diqqatini qaratish ko'nikmasini shakllantirish yo'nalishida beriladi.

Masalan, muayyan asar yoki ijodkor mavzusi o'tilganda uyga vazifa sifatida konspekt qilishni «5x15 o'yini» shaklida berish mumkin. O'yinda 1 dan 5 gacha bo'lgan raqamlarda raqamlar qiymatiga teng ma'lumotlar (1 ga bitta, 2 ga ikkita, 3 ga uchta, 4 ga to'rtta, 5 ga beshta ma'lumot, ular qo'shib hisoblangan jami 15 ta ma'lumot) saralanadi. Raqamlardagi ma'lumotlar faqat bir axborotni tashkil etishi va ketma-ketlikdagi izchillikni o'zida aks ettirishi zarur.

Mavzu: «Hellados» hikoyasi haqida (5-sinf, IV chorak).

1. Muallifi Nodar Dumbadze.

2. «Hellados» so'zi Ellada, ya'ni hozirgi Gretsiyani anglatadi.

Yanguli – hikoya bosh qahramoni, 14 yoshda.

3. Asar Jamol tilidan hikoya qilinadi.

Asarda voqealar rivoji Jamolning qishloqqa kelishidan boshlanadi.

Yangulining onasi vafot etgan bo'lib, otasi bilan ko'katfurushlik qilar edi.

4. Mida – Yanguli yoqiradigan qiz.

Jamolning ham, Yangulining ham onasi yo'q.

Koka – Nina xolaning o'g'li, Jamolning xolavachchasi.

Petya, Kurlika, Fema, Koka – Yangulining «to'da»si a'zolari.

5. Yanguli uchun Gruziya ona Vatan edi.

Yangulining otasi uchun ona Vatan – o'zi tug'ilib o'sgan Ellada edi.

Hikoyada ona mehriга zorlik qahramonlarning Vatanga bo'lgan so'nmas muhabbati bilan uyg'unlashgan.

Hatto o'lim ham Yangulini Vatandan ayira olmadi.

Gruziya poytaxti Tbilisi shahrida N. Dumbadze tashabbusi bilan «Mziuri» – «Quyoshjon» nomli bolalar bog'i tashkil etilgan.

Muayyan bir ijodkor hayoti va ijodini o'rganish, uni daftarga qayd etilishning «Shaxmat usuli»ni ham qo'llash mumkin. Bunda daftarga shaxmat taxtasining to'rtidan biri (1/4) chiziladi. Undagi qora kataklarga ijodkorning hayotiga, oq kataklarga esa ijodiga oid bittadan ma'lumot yoziladi:

Mavzu: Robindranat Thokurning hayoti va ijodi (8-sinf, IV chorak).

1861-yil tug'ilgan.	Ik ijod namunalari Angliyadagi jumalalarda chop etilgan.	Oilada 14-farzand bo'lgan.	1-she'riy to'plami – «Oqshom qo'shiqlari» (1882 yil).
2 ta she'ri 2 ta davlatning milliy madhiyasidir.	Dastlabki ta'limni uyida olgan.	U, asosan, bengal tilida ijod qilgan.	London Universitetining kollejdagi o'qishini tashlagan.
Milliy ozodlik kurashi qatnashchisi.	«Gitanjali» she'riy to'plami uchun Nobel mukofotini olgan.	Nobel mukofotining puliga bepul maktab qurdirgan.	Uning 8 jildlik asarlar to'plami o'zbek tiliga tarjima qilingan.
Uning asarlarida ma'rifatgina jaholatni yengishi mumkin, degan xulosa bor.	U bir necha bor AQShga sayohat qilgan.	«Nur va soyalar» romanida ijtimoiy tengsizlik qoralangan.	Adib 1941-yil vafot etgan.

Bunday konspekt usullari o'quvchiga ma'lumotlarni saralash, qisqa va lo'nda yozishni o'rgatib, yodda saqlab qolishi uchun imkon yaratadi.

Yangi mavzuni mustahkamlash yoki uyga vazifa sifatida quyidagi usulda topshiriq berish maqsadga muvofiq: 1 dan 5 gacha raqamlar olinadi, mavzu bo'yicha 5 ta ma'lumot, 4 ta yopiq test, 3 ta savol-javob, 2 ta ochiq test. 1 ta «kvadrat test» tuzish kerak bo'ladi.

Demak, darsga bunday yangicha yondashuv o'quvchiga: bilimlarni tez va puxta o'zlashtirishga, muammoli vaziyatlarda ijodiy yondashuvga, mustaqil izlanishga yordam beradi. Har bir darsda o'quvchilar faolligini ta'minlash, ularni ishlata bilish o'qituvchidan alohida mahorat talab etadi. Haqiqiy ijodiy dars esa ssenariylarga sig'maydigan jarayon bo'lib, u nafaqat dars samaradorligi, balki o'quvchilar bilim darajasining oshishiga ham imkon yaratadi.

ADABIY TA'LIMDA IFODALI O'QISH USULINING AHAMIYATI

Nasiba MIRSOATOVA,

Mirobod tumanidagi 214-umumiy o'rta ta'lim
maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Darsda yangi pedagogik texnologiyalarni o'z o'rnida mahorat bilan qo'llash o'quv mashg'uloti maqsadiga erishishni kafolatlaydi. Ta'kidlash joizki, ayrim hollarda bir sharoitda ijobiy natija bergan texnologiya boshqa bir sharoitda kutilgan samarani bermasligi ham mumkin.

Zero, muallim qanday pedagogik texnologiyani qo'llamasin, bunda o'quvchilar bilan o'rnatilgan munosabatning to'g'ri yo'naltirilgani katta ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki hech qanday texnologiya jonli, hissiyotlarga to'la insoniy munosabatlarning o'rnini bosa olmaydi.

Ayniqsa, adabiyot darslarida bu jarayon o'zgacha ma'no kasb etadi. Adabiyot boshqa fanlardan farqli ravishda inson ruhiyati, his-tuyg'ulari, tafakkuri, ma'naviy dunyosini boyituvchi muhim vositalardan biri sifatida xizmat qiladi.

Pedagogik texnologiya shaxsga ta'sir ko'rsatish san'ati ma'nosini anglatar ekan, adabiyotning vazifalaridan biri ham shu. Shu bois ham o'qituvchi – darsning ijodkori. U zinhor tayyor texnologiyalarning oddiy ijrochisiga aylanib qolmasligi, aksincha, pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'z yo'lini izlab topishi lozim.

«Zargarning o'z hunariga ishq, – deydi Jaloliddin Rumi, – moddaning haqiqiy sifatlarini anglashga, binobarin, unga ishlov berishning usul va vositalarini egallab olishga yetaklaydi. Bu jarayon zargar uchun o'z-o'zini anglash jarayoni hamdir.»

Nemis faylasufi, pedagog olim V.O.Disterverg «Noqobil o'qituvchi haqiqatni shunchaki aytadi-*qo'yadi, yaxshisi esa uni topishga o'rgatadi*», deb yozadi. Shu jihatdan qaraganda adabiyot darslarida o'qituvchi o'quvchilarga o'z xulosalarini yagona hukm tarzida singdirishi mumkin emas. Balki haqiqatni birgalikda izlab topishga, o'quvchilarning o'z qarashlari, fikr-mulohazalari, e'tirozlari bo'lishiga undashi, yetaklashi lozim.

Buning uchun o'qituvchi o'quvchilarni amaliy faoliyatga yo'naltirishi, obrazga kirishga tayyorlashi va savollar qo'ya olishi, o'z fikrini erkin ifodalashi, bahs-munozara yuritish madaniyatini egalashlariga sharoit yaratishi kerak. O'qituvchi o'quvchini o'zi bilan teng ishtirokchi sifatida ko'rishi, fikrlarini hurmat qilishi, eshitishi, ular bilan hisoblashishi zarur.

Adabiy ta'limda ifodali o'qishning ham ahamiyati katta. Mashg'ulotlarda badiiy asardan parcha o'qituvchi tomonidan shunday o'qilishi kerakki, o'quvchilar hayratga tushsinlar. Zero, bolani hayratlantirmasdan turib hech narsa o'rgatib bo'lmaydi.

Ilg'or pedagogik texnologiyalarning yana biri mashg'ulotlarni muammoli vaziyat yaratish orqali tashkil etishdir. Muammoli ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini, ijodiy fikrlash salohiyatlarini o'stirishdan tashqari, ularni yangi bilim va malakalarni egallashga yo'naltiradi. Muammoli ta'lim muammoli vaziyat yaratish orqali amalga oshiriladi. Bu, o'qituvchidan katta mehnat talab qiladi, chunki dasturdagi har qaysi o'quv materiali ham muammoli vaziyat hosil qilish uchun asos bo'lolmasligi mumkin.

Masalan, 6-sinfda O'ltir Hoshimovning «Urushning so'nggi qurboni» hikoyasini o'rganish jarayonida o'quvchilar 3 ta guruhga ajratiladi. Ular «Onaning o'limiga kim aybdor?», degan muammoli savolga javob topishlari lozim.

O'quvchilar qo'yilgan muammo bilan o'zlarini o'zlashtirgan bilimlarni qiyoslab, mantiqan mushohada yuritishadi. Personajlarning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash uchun asar matniga murojaat qilishadi.

Bunday muammoli vaziyat o'quvchini asar matniga, yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrga diqqat-e'tibor bilan qarashga o'rgatadi. Har bir o'quvchi qayta o'qish orqali o'zlashtirgan bilimlari asosida erkin bahs-munozaraga kirishadi: 1-guruh Shoikromni, 2-guruh Xadichani, 3-guruh Onani ayblaydi.

Bunday topshiriq o'quvchilarni guruhlarda hamkorlikda ishlashga o'rgatadi, onaning o'limida asosiy

aybdor kim ekanligini topish uchun har bir personaj xarakteri, hayot tarzi, o'zaro munosabatlarini tahlil qilishga undaydi. Masalan:

– Shoikrom onasini qadrlay olmagan bemehr o'g'il, kasal yotgan akasidan haftalab xabar olmaydigan oqibatsiz aka, xotiniga so'zini o'tkaza olmaydigan noshud er...

– Xadicha saranjom-sarishtalikni eplay olmaydigan, yolg'onchi, tarbiyasiz, qo'pol, aka-ukalar o'rtasidagi mehr yo'qolishiga sababchi bo'lgan ayol...

– Ona farzandlarini qiynalib voyaga yetkazgan, bemor o'g'lini tuzatish ilinjida o'zi istamagan holda o'g'rilikka qo'l urgan ayol...

O'quvchilar shu tariqa onaning o'limi sababini izlashadi va nihoyat, bunda odamlar boshiga kulfat yog'dirgan urushni aybdor, deb topishadi.

Bunday bahs-munozaralar o'quvchilarni asar matnini to'liq va chuqur o'rganishga yo'naltiradi. Muammoli ta'limning boshqa o'qitish usullaridan farqi shundaki, unda o'quvchi tafakkurida aqliy qo'zg'alishlar uyg'otiladi. O'quvchi muammoni hal etish uchun bilimi yetishmayotganini angelaydi. Bunday vaziyat o'quvchini bilim olishga, izlanishga, o'sha haqiqatning tagiga yetish uchun faol harakatga undaydi.

So'nggi paytlarda ta'lim tizimida pedagogik texnologiyalarning interfaol usuli keng qo'llanilmoqda. Mazkur usulning muhim jihati shundaki, u hatto eng sust o'zlashtiruvchi o'quvchilarni ham harakatlantiradi, o'rganganlari yuzasidan tanqidiy fikr yuritishga, tahlil qilishga, xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Xulosa qilib aytganda, dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'quv sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!*

LESSON 8 LET'S TALK ABOUT NATIONALITIES! (Келинг, миллатлар ҳақида суҳбатлашамиз)

Эслатма: *Ҳурматли журналистлар! Журналистнинг аввалги сонига, яъни 6-7 дарсларда инглиз тили гапларида сўз тартиби, гапнинг боши ва иккинчи даражаси бўлаксари, кишилик олмошлари, «I» кишилик олмошига мос «you» эгаллик сифати, «be» феълнинг оддий ҳозирги замон (Present Simple Tense) 1-шаҳ ва 2-шаҳслардаги шакллари ҳақида муҳим грамматик маълумотларни эътиборингизга ҳавола этган эдик. Шунга қўра, қўйида келтирилган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни иччи ўрганиб бориш учун юқорида эслатиб ўтилган дарсларни яна бир марта тикрорлаб олишингизни, шунингдек, айрим нотанани сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнида бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.*

1a Look at the nationalities. Write the countries.

Example

Uzbek – Uzbekistan

British [brɪtʃ], American [əˈmerɪkən], Kyrgyz [kɪˈɡɪz], Argentinean [ɑːdʒɑntɪˈniən], Uzbek [ʊzˈbɛk], Greek [grɪːk], Italian [ɪˈtæliən], Kazakh [kəˈzæk], Canadian [kənəˈdiən], Tajik [tɑːdʒɪk], Australian [ɒˈstreɪliən], Russian [rɪʃjən], Turkish [tɜːkɪʃ], Turkmen [tɜːkmen], Japanese [dʒæpəˈniːz].

Грамматик маълумотлар

1. Миллатни билдирувчи сифатлар бир вақтнинг ўзида бирор нарсага шу миллатга хослигини, шунингдек, шу миллатнинг тилини ҳам англатади. Демак, уларни уч хис таржима қилиш мумкин. Масалан: Uzbek — 1) ўзбек (миллат); 2) ўзбекларга хос, ўзбеклар); ...; ўзбекча; 3) ўзбек тили; English — 1) инглиз (миллат); 2) инглизларга хос, инглизлар); ...; инглизча; 3) инглиз тили; British — 1) британолик (миллат); 2) Британия ва британикларга хос; Британия; ...; британиклар); ...; 3) инглиз тилининг Британия варианты ва ҳ.к.

2. Миллат, миллатга хослик ва бирор миллатнинг тилини англатувчи сўзлар ўзбек тилидигидан фарқи ўлароқ инглиз тилида бош ҳарф билан ёзилади.

1b Listen to your partner and repeat the nationalities.

2a Read the grammar rules and the examples with your partner.

*Давоми. Боши ўтган сонларда.

Грамматик маълумотлар

Қўйидаги жадвалда «be» феълнинг оддий ҳозирги замон 3-шаҳ бирлик (he [hiː], she [ʃiː], it [ɪt])даги шакли, у иштирокидаги бўлишли, бўлишсиз ва сўроқ гаплар ҳамда саволларга у ёрдамда бериладиган қисқа жавоблар келтирилган. Агар жадвалга диққат билан қарасангиз, «be» феъл 7-дарсада ўрганилган 1 ва 2-шаҳслардаги шакллардан фарқли равишда 3-шаҳ бирликда ўзгача шаклга ўтишини кўришингиз мумкин. Шунингдек, жадвалда бўлишсиз ва сўроқ гапларнинг аввалгидек услубда, яъни бўлишсиз гап «be»нинг 3-шаҳ бирликдаги шаклидан кейин «not» инкор юкласини ишлатиш, сўроқ гап эса «be»нинг мазкур шахсдаги шаклини эъдан олдинга олиб ўтиш орқали ясаллигини, саволларга бериладиган жавоблар тўлиқ эмас, балки қисқа бўлишини, у ерда ҳам «be» феълнинг 3-шаҳсдаги тегишли шакли қўлланилишини кўриш мумкин. Қавс ичида берилган шакллар озгача нутқда ишлатиладиган қисқартмалардир: he's [hiːz], she's [ʃiːz], it's [ɪts], he isn't [hiːznt], she isn't [ʃiːznt], it isn't [ɪtɪznt]. Қисқа жавоблар ўзбек тилида «Ҳа» ёки «Йўқ» деб таржима қилинади.

Affirmative	He She It	is ('s)	great!
Negative	He She It	is not (isn't)	American.
Questions	Is	he/she/it	from the States?
Short Answers	Yes, he/she/it is. No, he/she/it isn't.		

2b Listen to your partner and repeat the examples.

3 Read the letter from Alisa. Complete the table with her favourite stars.

Favourite film star	_____
Favourite pop star	_____
Favourite sports star	_____

Hi Farid!

My name's Alisa. I'm your new penfriend. I'm from St. Petersburg in Russia. Now I'm in Cambridge in England. It's great!

My favourite film star is from the United States. His name's

Leonardo DiCaprio and he's great! My favourite pop star is Jennifer Lopez. She's American – she's a film star and a pop star. My favourite sports star isn't American. She's from Uzbekistan. Her name is Iroda Tulyaganova.

Who's your favourite star? Is he or she from the United States?

Write soon.

Alisa.

4 Use the words to write sentences about nationalities.

Example

Brad Pitt isn't Russian. He's American.

- Brad Pitt/Russia/the United States
- David Beckham/Canada/Britain
- Iroda Tulyaganova/Tajikistan/Uzbekistan
- Jennifer Lopez/Argentina/the United States
- Chingiz Aytmatov/Turkmenistan/Kyrgyzstan
- Abay/Japan/Kazakhstan.

5a Write five questions about the nationalities of stars.

Example

Is Venus Williams Canadian?

5b Now work in pairs. Ask and answer your questions.

Example

A: Is Venus Williams Canadian?

B: No, she isn't. She's from the States.

6 Work in pairs.

You: choose a star.

Your partner: ask questions. Guess the person.

A: Is it a film star?

B: Yes, it is.

A: Is it a woman?

B: No, it isn't.

A: OK, he's a man. Is he American?

B: Yes, he is.

A: Is it Brad Pitt?

B: Yes, it is!!!

7a Read the grammar rules and the examples with your partner.

Грамматик маълумотлар

Who?

7-дареда инглиз тилидаги сўроқ оломшларидан «What?» [wɒt] ва «Where?» [weə]нинг ишлатилишини кўриб чиққан эдик. Мазкур дареда эса улардан яна бири, яъни «Who?» [hu:] нинг ишлатилишини ўрганиб оласиз. «Who?» (kim?) сўроқ оломши кимсалар ҳақида сўралганда ишлатилади. Масалан: Who is your favourite star? (Севинми қолдушини ким?)

Questions

Who's your favourite star?

Where's he from?

What's your favourite music?

He/his, she/her, it/its

«He» [hi:] (эркакларга нисбатан — у) кишилик оломшига мос эгалик сифати «his» [hɪz] (унинг), «she» [ʃi:] (айёлларга нисбатан — у) кишилик оломшига мос эгалик сифати «her» [hɜː] (унинг), «it» [ɪ] (жонсиз предмет ва ҳайвонларга нисбатан — у) кишилик оломшига мос эгалик сифати «its» [ɪts] (унинг) ҳисобланади. Кишилик оломшлари олдинги дареда қайд этганимиздек, гапда эга вазифасини бажарса, эгалик сифатлари гапда аниқловчи вазифасида келади. Шунга кўра, кишилик оломшлари билан ҳар доим кесим, эгалик сифатларидан кейин эса от ишлатилади.

Subject Pronouns

He's great.

She's from Uzbekistan.

It's great.

Possessive Adjectives

His name is Leonardo DiCaprio.

Her name is Iroda Tulyaganova.

Its name is Cambridge.

7b Listen to your partner and repeat the examples.

8 Read and complete the dialogue with the words in the box.

pop star, music, film star

Farid: Who's your favourite (1) _____?

Alisa: His name is Leonardo DiCaprio. He's great!

Farid: Where's he from?

Alisa: He's from the States.

Farid: And who's your favourite (2) _____?

Alisa: Her name is Jennifer Lopez. She's a (3) _____ and a (4) _____.

Farid: What's your favourite (5) _____?

Alisa: My favourite (6) _____ is 'pop'.

9a Write sentences about your favourite:

pop star, film star, sports star, music

Example

My favourite pop star is from Puerto Rico. His name is Ricky Martin.

9b Work in pairs. Ask and answer questions about your favourite stars.

Example

A: Who's your favourite sports star?

B: My favourite star is Rivaldo. He's from Brazil.

Қўшимча грамматик машқлар

1 he/she is

Write sentences about the nationalities.

- Sue/Britain Sue is British.
- Marcos/Greece.....
- Paola/Italy.....

- 4 Fiona/Argentina.....
 5 Alisa/Russia.....
 6 John/the United States.....
 7 Daniel/Australia.....

2 Affirmative: Full and short forms**Complete the sentences like the example.**

- 1 Marcos *is* Greek. *He's* from Athens.
 2 Chiara *is* Italian. *She's* from Rome.
 3 Arek *is* Canadian. *He's* from Ottawa.
 4 Stacy *is* American. *She's* from New York.
 5 Paul *is* British. *He's* from London.
 6 Cristina *is* Argentinean. *She's* from Buenos Aires.

3 Negative**Write the sentences with short forms.**

- 1 Marcos is Greek.
Marcos isn't Italian.

- 2 Rustam is from Tashkent.
 3 My favourite pop star is American.
 4 My penfriend is Russian.
 5 My favourite sports star is Italian.
 6 Sue is from London.

4 Affirmative and negative**Write pairs of sentences with short forms.**

- 1 My favourite star/American (✖). She/Canadian (✓).
My favourite star isn't American. She's Canadian.
 2 My favourite music/rock (✖). It/jazz (✓).
 3 My penfriend/from London (✖). He/from Cambridge (✓).
 4 My penfriend/Russian (✖). She/Greek (✓).
 5 My favourite sports star/from the USA (✖). He/from Brazil (✓).
 6 My name/Kate (✖). It/Katie (✓).

5 Questions and short answers**Write questions and true answers.**

- 1 your teacher/British
Is your teacher British?
Yes, he/she is./No, he/she isn't.
 2 your favourite pop star/Italian
 3 your favourite sports star/from Russia
 4 your favourite music/pop
 5 your favourite film star/from the United States
 6 your city/great

6 Who/What/Where questions**Complete the questions.**

- 1 *What's* your name?
 2 ..... are you from?
 3 ..... 's your favourite pop star?
 4 ..... 's your favourite film star?
 5 ..... 's your favourite music?
 6 ..... is your teacher from?

7 he/his, she/her, it/its**Circle the correct word.**

- 1 My penfriend is from Turkey. *He's/His* great.
 2 My teacher is British. *Her/She* name's Anna.
 3 Farid is Uzbek. *He's/She's* from Tashkent.

- 4 Marcos isn't Italian. *She's/He's* Greek.
 5 My favourite music is classics. *It's/Its* great!
 6 My penfriend is from Italy. *He's/His* name is Gabriel.
 7 Paola isn't from Spain. *He's/She's* from Italy.
 8 I'm from a city in England. *Its/It's* name is Oxford.

8 I/she/he/it**Write true answers to the questions in Exercise 6.**

My name's .....

9 Circle the correct word.

- 1 My penfriend is from *Kazakhstan/Kazakh*.
 2 Alisa is in *England/English*.
 3 My favourite star is from the *United States/American*.
 4 Are you *Argentinean/Argentina*?
 5 Is your teacher *Italy/Italian*?
 6 Marcos is *Greek/Greece*.
 7 Rashid is *Turkish/Turkey*.
 8 Oydin is *Tajikistan/Tajik*.

LESSON 9 LET'S READ, WRITE AND CORRECT E-MAILS!

(Келинг, электрон хатларни ўқиймиз, ёзамиз ва тузатамиз)

Эслатма: Инглиз тилида атоқли отлар (*масалан* исмилар, жой номлари, миллат, миллатга хосликни ва тилларни) англис тилида сўзлар, ой ва кун номлари) турдан отлар (*масалан*: ҳар қандай нарсалар, руқа, калам, мушук, дарахт ва ҳ.к.)дан фарқли ўлароқ бош ҳарф билан ёзилади.

1 Correct the e-mail. Write the capital letters.**Example**

Tom

Hi tom!

My name's farid ergashev. I'm your new penfriend. I'm from tashkent - it's in uzbekistan.

My favourite film star is from the united states. Her name's cameron diaz and she's great! My favourite pop star is beck. He's american. My favourite sports star isn't american. He's from brazil. His name is rivaldo. My favourite music is 'classics'. What's your favourite music? Who's your favourite pop star? Where is he or she from?

Write soon.

farid.

2 Write an e-mail. Follow the stages.

Stage 1

Complete the table about you.

1 name	_____
2 nationality/from	_____
3 favourite film star	_____
4 favourite sports star	_____
5 favourite music	_____
6 favourite pop star	_____

Stage 2

Now write your e-mail to a penfriend.

3 Talk about personal information. Follow the stages.

Stage 1

Look at the table in Stage 1. Write questions.

Example

1 *What's your name?*

Stage 2

Work in pairs. Ask and answer the questions.

Example

A: *Hi! What's your name?*

B: *My name's _____.*

4 Speak about your partner.

Example

Her favourite sports star is David Beckham.

5 True or false?

Read the e-mail. Are these sentences true or false?

Write (T) for true or (F) for false.

- 1 Teresa is from Sydney.
- 2 Antonio Banderas is Spanish.
- 3 Robbie Williams is Russian.
- 4 Anna Kournikova is a pop star.

To: Kate Williams
From: Teresa Davies
Subject: penfriends

Hi Kate!

My name's Teresa Davies. I'm your new penfriend. I'm from Sydney in Australia.

My favourite film star is from Spain. His name's Antonio Banderas and he's great! My favourite pop star is Robbie Williams. He's English. My favourite sports star isn't English. She's from Russia. Her name's Anna Kournikova. My favourite music is jazz.

What's your favourite music? Who's your favourite star? Is he/she from Australia?

Write soon.

Teresa

6 Punctuation: Capital letters

Correct the e-mail in your notebook. Write the capital letters.

To: kate williams
From: teresa davies
Subject: penfriends

Hi Kate,

7 Punctuation: Short forms

Correct the e-mail. Put '.

Hi Kate!
My names Teresa Davies. Im your new penfriend.

8 Spelling

Correct these spelling mistakes. Check your answers in the dictionary.

- 1 English *English*
- 2 Torkey .....
- 3 italian .....
- 4 Amerikan .....
- 5 kazax .....
- 6 Canadien .....
- 7 Brasil .....
- 8 Argentinan .....
- 9 Rusia .....
- 10 Grece .....

Дутифулао ЖУРАЕВ

G'AFUR G'ULOM – BADIY MATN USTASI

(Akademik shoir tavalludining 110 yilligiga bag'ishlanadi)

Isroiljon PO'LATOV,
filologiya fanlari nomzodi,
Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti

Matn sistem tilshunoslikning eng murakkab, ko'p qirrali tekshirish obyekti hisoblanadi. Shuningdek, u o'zining bir necha leksik-grammatik va stilistik tizimlaridan ham iborat. Matnning lisoniy tadqiqi borasida dunyo va o'zbek tilshunosligida bir qator ishlar amalga oshirilgan va hozir ham u filologiya fani mutaxassislarining diqqat markazidagi masala hisoblanadi. Ana shu lisoniy birlikning yuzaga kelishi tom ma'noda ijodkor shaxsi, uning til bilimi, til ruhini tuya bilishi kabi jihatlari bilan chambarchas bog'liq. Shundan kelib chiqib, matnlarni ilmiy va badiiy matn tiplariga ajratish mumkin. Qolaversa, ilmiy va badiiy matnlarni yaratishda so'zlovchi – ijodkor salohiyati va iqtidori yorqin namoyon bo'ladi. Shu ma'noda akademik shoir G'afur G'ulomning badiiy matn tuzishdagi mahorati biz uchun katta maktabdир. Ijodkorning o'n ikki jildli mukammal asartar to'plamini varaqlar ekanmiz, bunga yana

bir bor amin bo'ldik. Quyida shoirning badiiy matn yaratishdagi mahoratining ba'zi lisoniy jihatlari to'xtab o'tamiz.

G'afur G'ulom «Biz ikkov» she'rida ikki qalbning ruhiy holatini o'ziga xos kontrast – zid qo'yish asosida beradi:

*Gerdayish, ulug'lik sening,
Yalinish, yolborish mening,
Bizning bu munosib sifatlar go'zal.
Kulishlar, nozlar senda,
Alamlar, qayg'ular menda,
Bizda bu galdagi qiliqlar go'zal.
O'smalik qoshlarni o'ynatish senga,
Musofir boshimni tubanlash menga,
Bizga bu har kungi yumushlar go'zal.
Har damda ming xayol sen-la,
Umiddi tuyg'ular men-la,
Biz-la bu yangliq sevimlik go'zal.*

(1 tom, 28-bet)

Mazkur matnning birinchi baytida shoir qaratqich kelishigiga yangi bir vazifa yuklaydi: *senga xos – sening*. Va ayni paytda **-niki** qarashlilik shakliga sinonim bo'lib keladi. Shuning uchun ham misrani *gerdayish, ulug'lik seniki, yalinish, yolborish meniki* tarzida o'qish, tushunish mumkin. Biroq badiiyat taqozosi bilan shoir aynan qaratqichli shaklni tanlagan va ko'tarinki ruhni saqlab qola olgan. Keyingi misralarda bu vazifa o'rin-payt va jo'nalish kelishiklariga yuklagan: *senda, menda; senga, menga*. O'rin-payt kelishigi qo'llanganda borlik, mavjudlik anglashilsa, jo'nalish kelishigi qo'llanganda xoslik ma'nosi anglashiladi (*senda bor; senga xos*). **Bilan** ko'makchisining qisqargan **-la** shakli she'rangdorligini oshirish uchun xizmat qilsa, harakat nomining **-mak** shakli (sevimlik) 30-yillar o'zbek adabiy tiliga xos unsur tarzida qo'llangan. «Bu munosib sifatlar», «bu galdagi qiliqlar», «bu har kungi yumushlar», «bu yangliq sevimlik»ning go'zalligi she'ming

TALIM

asosiy leytmotividir. Aniqliqchilik murakkab soʻz birikmalari sevishtanlarning goʻzal xislatlarini ochishga xizmat qiladi.

Shoir oʻzining «Tilak» sheʼrida «qatʼiy tilak» soʻz birikmasi qolipi oʻrnida «keskin tilak» soʻz birikmasini qoʻllaydi. Soʻz qoʻllashdagi bu oʻzgachalik – okkasionallik sheʼrning keyingi misralarida oʻzini oqlaydi:

*Keskin tilak sening ulugʻ yoʻlida,
Olgʻa qarab botirlarcha boraman.
Umidlarim yoʻlin boʻqqan qora kuch,
Togʻ boʻlsa-da parchalayman, yoraman.*
(I tom, 31-bet)

Lirik qahramonning qalbida paydo boʻlgan keskin tilak band oxiriga tomon shiddatli tus oladi. Endi u nafaqat qora kuchlarni, shu bilan birga, togʻlarni-da parchalashga qodir. Bu uning koʻzlarida keskin nur boʻlib chaqnaydi:

*Qorongʻuning qoʻrqinchini bilmayman,
Koʻzlarimda chaqnagandir keskin nur.
Qulogʻimga tilagimning kuylari
Har choq aytar: «Marra uzoq, ildam yurt!»*
(I tom, 31-bet)

Tilakning kuylashi (jonlantirish) lirik qahramonni uzoq marralarga ildam yurishga chorlaydi.

Shoiming koʻhna xotiralarida surnay mungli bulbulday ingraydi:

*Mungli bulbulday
Ingraydi tinmay,
Bagʻrim ezardi
Borliqini yoqib,
Yigʻloqi sumay.*
(I tom, 32-bet, «Sumay»)

«Doʻst, menga inonma!...» sheʼrida lirik qahramonning «arzi ishq», «umidli vaʼdalari» «sham kabi eriydi», «xayolday yoʻq boʻladi»:

*Uzluksiz arzi ishq, umidli vaʼdalar
Sham kabi eriydir, xayolday yoʻq boʻlur.*
(I tom, 40-bet)

Bunday chiroyli majozlar (metaforalar) sheʼrning badiiyligini oshiradi. Bunday quyma satrlarni vaqt sham kabi erita olmaydi, xayolimizda yoʻq boʻlmaydi.

1946-yili yozilgan «Toshkent» sheʼrida tongotar manzarasi mahorat bilan chizilgan:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O. Московская. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981.; И. Гальтерин. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981.; N. Hakimov. Oʻzbek tilida matnning pragmatik taʼqini. Fil... fan... dok... diss... T., 2001.; N. Yuldashev. Badiiy matn lingvopoetikasi. T.: Fan, 2008.
2. Gʻafur Gʻulom. Mukammal asarlar toʻplami. Oʻn ikki tomlik. Birinchi tom. Sheʼrlar. T., 1983.
3. Gʻafur Gʻulom. Mukammal asarlar toʻplami. Oʻn ikki tomlik. Ikkinchi tom. Sheʼrlar. T., 1984.

*Ufqning etagida mayin qizillik oʻynar,
Soʻnggi kulimsash bilan Zuhra ham temuladi.
Tamovda oʻsmir chumchuq qanotini tuzatar,
Kampir hovli sahnida ivirsilab yuradi.*

(II tom, 80-bet)

Toʻrt misrali matnda chizilgan manzara oʻquvchi koʻz oʻngida yorqin namoyon boʻladi. Ufq etagida oʻynayotgan mayin qizillik va Zuhra yulduzining soʻnggi kulimsashi tun va kun chegarasining tutash nuqtalaridir. Vaqt silsilasidagi bu tutash nuqtalar shoirmi hayratga solgan, goʻzal manzara chizishga – mukammal badiiy matn yaratishga undagan. Sheʼrdagi oʻziga xos soʻz qoʻllash – kulimsash, oʻsmir chumchuq kabi oʻxshatishlar Gʻafur Gʻulomgagina xos ifodaning namoyon boʻlishidir.

Kech kuz faslining tongotariga xos manzara keyingi toʻrtlikda ham oʻz badiiy ifodasini topgan:

*Maysalarning sochiga
Qirov qoʻnib qolibdir,
Buloqning hovri ketib,
Labi toʻngʻib qolibdir.*

(II tom, 80-bet)

Jonlantirish vositasida «oq soch» tushunchasi «qirov qoʻnigan maysa»ga koʻchiriladi, buloq chetidagi suv yuzini yupqa muz qoplashi labning sovuqdan toʻngʻib qolishiga oʻxshatiladi. Bu kabi quymalarni dunyo koʻrgan, muayyan hayot tajribasiga ega boʻlgan ahli donishgina ifoda eta oladi. *Qaynab turgan buloq, toʻngʻib qolgan lab* kabi sifatlashlar, darhaqiqat, kech kuzak manzarasini esga soladi va inson umrini ham asta-sekin oʻtib borishiga ishora qiladi.

Bunday goʻzal manzaralarni shoir yaratgan badiiy matnlarda koʻplab uchratish mumkin. Lekin shoir oʻz yozganlarini **ibtidoiy** deb atab, kelgusi avlodning sheʼrda kamol topishiga, ishq u soʻz mulkini obod qilishiga umid qiladi:

*Biringiz sheʼrda kamolga yetib,
Ishqu soʻz mulkini qilursiz obod;
Shunda ibtidoiy boʻlsa ham garchand,
Mening yozganimni qilajaksiz yod.*

(II tom, «Oltin medal», 84-bet)

Haqiqatan ham, shoir yaratgan badiiy matnlar yod olishga arzigulik boʻlib, uning yorqin xotirasi avlodlar yodida mangu saqlanadi.

РАМАЛ БАХРИ. ФОЪИЛОТУН РУКНИНИНГ ЗИХОФЛАРИ

5-дарс

Лайло ШАРИПОВА,
филология фанлари номзоди,
Бухоро давлат университети доценти

Асл рукнлар такроридан бахрлар ҳосил бўлади, дедик. Аммо бахрларнинг вазнларини ҳосил қилишда асл рукнлар билан бирга ноасл рукнлар ҳам иштирок этади. Шу сабаб бахрлар юзага келтирадиган вазнлар миқдори анча. Узбек арузшунослиги ютуқларини ўзида мужассамлаштирган «Узбек арузи лугати» адабиётшунос олим Анвар Ҳожиаҳмедовнинг машаққатли меҳнати маҳсули сифатида аруз илмини ўрганаётганларга кўмак бера олади. «Мезон ул-авзон», «Бадойиъу-с-санойиъ», «Мухтасар» асарлари ҳам бахрлар юзага келтирган вазнларни ўрганишда бугунги китобхонга мураккаблик қилмайди. Негаки, устоз адабиётшунослар ҳар бир маълумот тушунарли ифодаланиши учун астойдил интилганлар. Диққат қилинг: «Билгилким ҳар тағайюрким усулга кирар ани зихоф дерлар. Ул рукни муғайярни музоҳафу фуруъ дерлар. Бу тағайюр ё муфрад бўлур, ё мураккаб».¹ Асл рукндаги ўзгариш бир рукнда бор-йўғи битта бўлса, муфрад (фард, яъни якка) – содда тағайюр, яъни ўзгариш; бир рукнда бирдан ортиқ бўлса, мураккаб ўзгариш дейилади.

Узбек шеърлятида энг кўп қўлланадиган бахрлар рамал, ҳазаж, ражаз кабилар бўлиб, асллардирки бу бахрларда яратилган гўзал шеърлар кўнглимизни сەҳрлайди, руҳимизга оқиб киради. Бугун аруз вазнида яратилаётган аксар асарлар ҳам айнан шу бахрларда экани маълум. Шу сабаб бу бахрларни ўрганиш жоиз. «Алишер Навоий «Мезон ул-авзон» асарида рамал бахрининг ўн уч вазнинигина санаб ўтиб, уларга мисоллар келтиради. Бобур ўзининг «Мухтасар»ида «Рамал баҳри эллик тўққиз вазн, ўттиз бир мустаъмал, йигирма саккиз мухтараъ, ўн икки вазн мустаъмали матбуъ», – деб таъкидлаб, 59 вазннинг барчасига мисоллар келтиради. Шеърлятимизда рамал бахрининг 24 вазнидан фойдаланилган».² Булар-

ни ўрганиш учун зихофотдан хабардор бўлиш лозим.

«Зихоф» сўзи арабча бўлиб, бир неча маънони англатади. Биз учун муҳим маъноси: «Арузда бир бахр (вазн)нинг жузвларида бўладиган ўзгаришлар (орттириш ва камайтириш йўли билан)».³ Асл рукндаги бир ёки бир неча ҳарфнинг ўзгариши; орттирилиши ёки камайтирилиши зихофларни, яъни ноасл рукнларни ҳосил қилади. Ҳар бир асл рукнинг ўз зихофоти бор. Улар асосида бир бахрдан ранг-баранг вазнлар ҳосил бўлади. «Фоъилотун зихофоти ўндур».⁴ Турли манбалардаги маълумотларда тафовутлари бўлган зихофларни беришда «Мезон ул-авзон»га таяндик. Чизмасини ёдлаш шарт эмас. Зихоф ва унинг вазнда ифодаланиши билсангиз, чизмасини улар ёрдамида тайёрлаш мумкин.

№	Зихоф номи	Аслдаги ўзгариш сабаб ҳосил бўлган ноасл рукн	Чизмаси	Вазн номида зихофнинг ифодаланиши
1.	Тасбиъ	Фоъилотун (фоъилиён)	- V - ~	Мусаббаъ
2.	Хабн	Фоъилотун	V V --	Махбун
3.	Шақл	Фоилоту	V V - V	Машқул
4.	Кафф	Фоъилоту	- V - V	Мақфүф
5.	Ташъис	Фолотун (фоъитун)	--- (- V -)	Мушъъас
6.	Қаср	Фоъилот (фоъилон)	V - ~	Мақсур
7.	Ҳазф	Фоъило (фоъилун)	- V -	Маҳзүф
8.	Рабъ	Фаъул	--	Марбуъ
9.	Қаъ	Фоиъл	--	Мақуъ
10.	Жаҳф	Феъ	-	Мақҳүф

TALIMI

Рамал бахри юзага келтирган вазнларнинг айримларини кўриб ўтсак.

Ман-га ҳаж-ринг-дан а-лам кўп,

- V - - / - V - -

Са-на-мо, қил-ма си-там кўп.⁵

- V - - / - V - -

Келтирилган байтнинг вазнини номлаш учун, аввало, чизмага қараб тақтеъни ёзамиз:

фоъилотун / фоъилотун,

фоъилотун / фоъилотун.

Фоъилотун рукнининг такроридан рамал бахри юзага келади. Энди рукнлар сонини аниқлаймиз. Бир байтда тўртта акан. «Тўрт» сўзи мураббаъ дейилган. Рукнлар сифатига эътибор қаратамиз, рукн тўрт бор ҳам тўлиқ қатнашаётгани учун «солим» сўзи қўлланиши керак. Натижада, вазннинг номи ҳосил бўлади: рамали мураббаъи солим («Солим» арабча сўз бўлиб, «соғлом» деган маънони англатади).

Вазннинг номи «рамали мураббаъи мақсур» бўлса, тақтеъ ва чизмаси куйидагича ифодаланади, юқоридаги тақтеъдан бир ҳижо камаъди ва зиҳофга учраган рукндаги охириги ҳижо ўта чўзиқ бўлади:

фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лон,

- V - - / - V -

фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лон.

- V - - / - V -

«Мақсур» сўзи арабча бўлиб, «қусурли, камчиликли» деган маънони билдиради.

Вазннинг номи «рамали мураббаъи маҳзуф» бўлса, тақтеъ ва чизмаси куйидагича ифодаланади, юқоридаги тақтеъдан ўта чўзиқ ҳижонинг чўзиқ ҳижога алмашиниши билан фарқланади:

фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лун,

- V - - / - V -

фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лун.

- V - - / - V -

Рамал бахрининг мусаддас ва мусамман шаклидаги вазнларини мисоллар асосида кўриб ўтсак.

Рамали мусаддаси маҳзуф:

Маш-ра-бо, бир / қат-ра тот-сам / жо-ми-дин,

- V - - / - V - - / - V - -

Ў-зи-ми ишқ / аҳ-ли-га сул / -тон қи-лай.⁶

- V - - / - V - - / - V - -

«Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шоеъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била

ясаб, мажолисда айтурлар. Бириси «туюк»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким»⁷:

Чар-хи каж-раф /-тор э-ли-дин ё-за-мен,

- V - - / - V - - / - V - -

фоъ-и-ло -тун / фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лун

Чиқ-ма-дим ҳиж-/ рон қи-ши-дин/ ё-за-мен.

- V - - / - V - - / - V - -

фоъ-и-ло -тун / фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лун

Бир ме-ни ёр-/ лиқ би-ла ёд/ эт ма-с ул,

- V - - / - V - - / - V - -

фоъ-и-ло -тун / фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лун

Ҳар не-ча ул / шаҳ-қа қул-лук / ё-за-мен.⁸

- V - - / - V - - / - V - -

фоъ-и-ло -тун / фоъ-и-ло-тун / фоъ-и-лун

Туюк фақат рамали мураббаъи мақсур ёки маҳзуф вазнида ёзилиши шартлиги билан ҳам бошқа жанрлардан ажралиб туради. Лирикамизга хос бўлган бу жанрдаги шеър айтилиши билан қулогингиз остида доира садолари янграйди. Рухингизда зикр оҳанглари юзага келади. Асрлар оша янграб келаётган ўзбекона оҳанглар кўнглингизни топади.

Рамали мусаммани маҳзуф (Алишер Навоий ижодини назардан ўтказсангиз, айнан шу вазндаги шеърлар кўллигига иқор бўласиз. Бунга сабаб унинг раван ва жозибадор оҳангга эгаллиги, қўшиқбоблигидир):

Ай - а-лиф-дек / қо-ма-тинг-дин / иб-ти-до қил /

- V - - / - V - - / - V - - /

-дим бу-кун,

- V - -

Бе - ба-ло-и / до-и дар-динг /дил-га жо қил/

- V - - / - V - - / - V - - /

-дим бу-кун (153-бет).

- V - -

Рамали мусаммани машкул:

Ти-ла-гим се-/нинг ху-зу-ринг, /га- ла-бим се/

V V - V / - V - - / V V - V /

фа-и ло ту /фоъ-и-ло-тун / фа-и ло ту /

-нинг жа-мо-линг,

- V - -

фоъ-и ло-тун,

Не-ча кун ти-/риж-ли-гим-дин/ га-ра-зим се

V V - V / - V - - / V V - V /

фа-и-ло-ту /фоъ-и-ло-тун / фа-и-ло-ту /

-нинг ви-со-линг.⁹

- V - -

фоъ-и-ло-тун.

Байт вазини аниқлаш қийинчилик туғдирмайди, негаки бугин ва ҳижо бир хил. Айни чоғда, байтни оҳангга солиб бир неча бор ўқисангиз, байт оҳанги аруз вази қридаларидан бироз хабардор кишига ўз вазини айтади. Оҳанг байт вазини аниқлаш учун йўл курсатишига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлсангиз, бир хил оҳангга ифодали ўқиш мумкин бўлган икки газалдан бир мисрадан олиб байт ҳолига келтириш, уларни биргаликда ўқиб кўриб, вазини аниқлаш мумкин. Байтни қайта-қайта ўқиб кўринг ва вазининг аниқланганига эътибор қилинг. Сўнг мисрани-тақтеъни, мисрани-тақтеъни оҳангга солиб ўқинг. Гўё икки байтни ўқигандек бўласиз. Бундай йўлни ўрганиб бориш натижасида шеърлар вазини ҳижолар остига чизиб ўтирмай ҳам аниқлаш мумкин (Сатрлар Бобораҳим Машраб ижодидан олинган):

Эй са - бо, мен /дин де-гил сар-/ви ра-во-ним-/
- V - - / - V - - / - V - - /
фoъ- и- ло-тун /фoъ- и- ло- тун /фoъ-и- ло-тун /
га ду- о. (163-бет)

- V -
фoъ-и-лун
Жим-жа-мо-линг-/ни кў-рай деб /кеп-дим, эй шо-/
- V - - / - V - - / - V - - /
фoъ и- ло-тун / фoъ-и- ло-тун /фoъ-и- ло-тун /
ҳи жа-ҳон (153-бет).

- V -
фoъ-и-лун

Ҳозирги кунда ҳам шоирларимиз бу вазнга му-
рожаат қилмоқдалар.

Сўй-ла-син Аф / -ро-си-ёб-у, / сўй-ла-син ўр- /
- V - - / - V - - / - V - - /
хун ха-ти.

- V -
Кўҳ-на та-рих / шо-да-си-да / бит-та мар-жон, /

- V - - / - V - - / - V - - /
ўз-бе-гим.¹²
- V -

Рамал баҳри энг кўп тарқалган баҳр бўлиб, асрлар давомида куйлаб келинган кўшиқлар бағрида ороланиб юргани рост. Шу сабаб айнан шу баҳр замонавий шеърятда кўпроқ тарқалди.

Мустақил ишлаш учун:

Кўнглим ичра не умидларнинг ажаб парвоси бор.

Ҳам умидлар ичра кўнглимнинг ширин эъзози бор.

Ноумид айлар умидлар гоҳи, бўлмам ноумид,
Ким умид ҳам бир санамким, нози бор,

Ишқ ҳақи, бўлгин саломат, эй умидим сарвари,
Узга парвондан бу кўнгилинг қачон парвоси бор.

Мен севинчга толиб эрсам, сен –
уйинчлар соҳиб.

Чўктирурман мен ўқинчларни, севинч дарёси бор.

Гавҳари ишқ менда бўлса, сенда уммондир итоб,

Farқ этар бўлсанг, ғарибнинг жон деган ғаввоси бор...

Улки, агар ноумид деб бизни бадном айлади,
Бас, нечун бу шовқинию, шўриши, ғавғоси бор?

Гар умид йўлбошчим эрса, ифтихор йўлдош эрур.

Кўнглим ичра ифтихорларнинг ажаб аълоси бор.

Хур диёрим бошида эрк байроғидир, бағрида –
Англа: қирмиз, англа: аҳмар, англа: сурх

тиллоси бор.

Бу чаман булбуллари кўп, айру-айру навқирон,
Эркини бор, Ўтири бор, кўйи, Абдуллоғи бор...

Ифтихор бирла умид нақлини чўздинг,
эй Жамол,

Бас десангим, чин сўзимнинг нақди,
индаллоси бор.

Изтироб айларда дилнинг охи бирла оташи.
Ифтихор айтарда тилнинг боли бор,
ҳалвоси бор...¹³

¹²Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. Т.: Фан, 1971. 19-бет.

¹³А.Ҳожирахмедов. Ўзбек арузи дугати. Т.: Шарқ, 1998. 111-бет.

¹⁴Навойи асарлари дугати. Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 254-бет.

¹⁵Алшар Навоий. Мезон ул-ақлон. ТАТ. 10-жилд. Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-маъбаа ижодий уйи, 2011. 543-бет.

¹⁶Кўрсатилган асар, 565-бет.

¹⁷Бобораҳим Машраб. Мехрибоним қайдсан. Т.: Г. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. 63-бет (Кейинги мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси жаве аччида кўрсатилмади).

¹⁸Алшар Навоий. Мезон ул-ақлон. ТАТ. 10-жилд. Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-маъбаа ижодий уйи, 2011. 564-бет.

¹⁹Султоиммурод Олим, С. Аҳмедов, Р. Қўчқоров. Адабиёт: Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун дарслик-мажмуа. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-маъбаа ижодий уйи, 2006. 115-бет.

²⁰Алшар Навоий. Мезон ул-ақлон. ТАТ. 10-жилд. Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-маъбаа ижодий уйи, 2011.

²¹С. Аҳмедов, Б. Қосимов, Р. Қўчқоров, Ш. Ризаев. Адабиёт. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик. Т.: Шарқ, 2007. 299-бет.

²²Жамол Камол. Аср билан видеолангун. Сайланма. 1-жилд. Т.: Фан, 2007. 204–205-бетлар.

URXUN ЁДГОРЛИКЛАРИДА УНЛИЛАР

Эргаш УМАРОВ,
филология фаилари доктори

Аннотация. Мақолада Урхун ёзувидаги унлилар ҳақида сўз юритилади. Муаллиф ёдгорликлардаги унлилар учун шартта руна ишлатилгани ва бу руна ёзувида туркий товушларга хос чўзиқлик белгиси қандай ифодаланганини мисоллар орқали кўрсатган.

Калим сўзлар: руна, унли товуш, чўзиқ унли, руна+бўгин, бўгин+бўгин.

Гарчи Урхун ёзувини ўқингга калип топилганлигига 120 йил бўлган бўлса-да, ҳамон ёдгорликлардаги унлиларнинг сони ва хусусиятлари ҳақида мунозаралар давом этиб келмоқда. Бунга сабаб ёдгорликларда унли учун бор йўғи тўртта руна ишлатилган: Г, Г, ʼ, N.

Европа олимларининг баъзилари бу тўрт руна саккиз унлини ифодалаган деса, айрим тилшунослар эса тўккиз унлини ифодалаган деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, Г рунаси икки унли олд катор а ва орқа катор а ни, шунингдек, э ни, Г рунаси ҳам икки олд катор Г ва орқа катор Г ни, ʼ рунаси орқа катор о, и ни, N рунаси эса олд катор б, й унлиларини англатади, дея ҳисобланиб келинмоқда. Бу таснифда икки ноаниқлик бор. Биринчидан, Г ва Г руналари олд катор ва орқа катор жами тўрт унлини англатиши қайд этилгани ҳолда ʼ ва N руналарининг қай бири у, қай бири ў эканлиги маъхум бўлиб қолган. Иккинчидан, ҳар бир руна бир товушни англатишини ҳисобга олсак, бир рунанинг икки унлини ифодалашини мантиққа зид. Учинчидан, туркийшуносликда унлиларни олд катор, орқа каторга бўлишнинг лингвистик асослари ишлаб чиқилмаган. Шу сабабли бу таснифни қабул қилиб бўлмайди. Бу хатолар Европа олимлари туркий унлиларни ўз тиллари товуш тизими, яъни каттис-юмшоқлик, олд катор-орқа катор хусусиятидан келиб чиқиб изохлаганликлари туфайли содир бўлган, назаримизда.

«Девону лугат ат турк»нинг рус тилига таржимаси шуни кўрсатадики, туркий унлилар учун олд катор-орқа катор эмас, балки узун-қисқалик хос. Девондаги сўзларни Урхун ёдгорликларидagi сўзлар билан қиёслаган шуни кўрсатадики, тош битиклардаги тўрт руна тўрт унлини англатади: Г – а, Г – и, ʼ – у, N – ў. Мазкур ёзувда айрим олимлар таъкидлаганидек, чўзиқ унлилар учун махусе руна йўқ. Руна ёзувининг энг катта камчилиги ҳам ана шунда. Шу сабабли туркийлар

Annotation. The article examines the vowel sounds in the monument Orkhon. The author emphasizes that there were used four vowels in the monument and shows the longitude of sounds peculiar to the Turkic language.

Keywords: rune, vowel sound, stretched vowel, rune+syllable syllable+syllable.

кўп ўтмасдан, руна ёзуви давридаёқ, уйгур ёзувига ўтганлар. Уйгур ёзувида чўзиқлик бир ҳарфни икки марта ёзиш билан кўрсатилганлиги боис Бобур ҳам «Хатти Бобурийовни яратишда уйгур ёзувининг бу афзалликларини ҳисобга олган.

Энди савол тузилади: руна ёзувида туркий товушларга хос чўзиқлик белгиси қандай ифодаланган? Юқорида таъкидлаганимиздек, руна ёзувида сўз бошидаги чўзиқ а:, и:, у:, ў: учун махусе руна йўқ. Чўзиқлик руна+бўгин, бўгин+бўгин қўшилмаси орқали кўрсатилган. Қуйида Урхун ёдгорликларидagi унлиларни кўриб чиқамиз.

Оддий «а»

Оддий а –Г руна орқали кўрсатилган:

Г€УГХ (Ту 31) билга: (доно, акли)

Х – б; Г – и; У – ил; € – га; Г – а

ГʼХ (Ту 31) ба:нга (менга)

ʼ – ба; Х – ан; Г – а

ГʼГ (Ту 4) ила: (ўрмонда)

Г – и (ўрмон); Х – да; Г – а

Чўзиқ «а»

Сўз бошидаги чўзиқ а: учун махусе руна йўқ. Алифбо ижодкорлари чўзиқ а: ни сўзларда фақат ундош ҳарфни ёзиб кўрсатганлар. Чўзиқ а: ни а:к (ок) сўзи битикда й рунаси билан ёзишган. А:т (от) сўзи ҳам фақат й рунаси билан кўрсатилган. Қуйидаги мисолларда сўз бошидаги чўзиқ а: учун махусе руна йўқлиги сабабли улар ёзилмаган:

ʼʼʼʼ (КТк 5) а:лу:и (олгин)

[а:]; ʼ – л; ʼ – т; ʼ – у; ʼ – и

ʼʼ (Ту 14) а:лип (баходир)

[а:]; ʼ – л; ʼ – ип

Сўз ўртасидаги чўзиқ а: ʼ – та + Ч – ар бўгинлари қўшилмаси орқали кўрсатилган:

Ч Ӏ Ӏ (КТу 4) тата:р (этноним)

Ӏ – та; Ӏ – та; Ч – ар

Сўз охиридаги чўзиқ и: Г – а рунаси + Y – ла бўгини қўшилмаси оркали кўрсатилган:

Г Y Y Г Ӏ (КТу 27) бирла: (бирга)

Ӏ – б; Г – и; Y – р; Y – ла; Г – а

Бу унли, шунингдек, Y – ша + Ӏ – ақ бўгинлари қўшилмаси оркали ҳам кўрсатилган:

Ӏ Y Ӏ Г 9 – (КТж 5) йил:машақ (юмшок)

9 – й; Г – и; Ӏ – им; Y – ша; Ӏ – ақ

Оддий «си»

Оддий и – Г – руна оркали кўрсатилган:

Y Г Ӏ (КТу 18) биш: (беш)

Ӏ – б; Г – и; Y – иш

Г Ӏ 9 – (КТу 15) йти (етти)

9 – й; Ӏ – т; Г – и

Г Y Ч Ӏ (КТу 15) тангри

Ӏ – т; Ч – анг; Y – р; Г – и

Г Ӏ 9 9 (КТу 15) йу:ли (марта)

9 – йу; 9 – у; Ӏ – л; Г – и

Чўзиқ «и»

Сўз бошидаги чўзиқ и: учун махсус руна йўқ:

Уларни қадимги қомуслар оркали билиш мумкин:

Г Ӏ Ӏ (Ту 35) и:сдин (эштиб)

[и:]; Г – е; Ӏ – д; Ӏ – ип

Сўз ўртасидаги чўзиқ и: Г – и рунаси + Ӏ – из бўгини қўшилмаси оркали:

Ӏ Г Ӏ (КТу 7) ки:з

Ӏ – ки; Г – и; Ӏ – из

Шунингдек, Ӏ – ки + Y – ил бўгинлари қўшилмаси оркали ҳам кўрсатилган:

Г Ӏ Y Ӏ (Ту 8) ки:лти (келди)

Ӏ – ки; Y – ил; Ӏ – т; Г – и

Сўз охиридаги чўзиқ и: Г – и рунаси + Ӏ – ги бўгини қўшилмаси:

Г Ӏ Y Ӏ (Ту 4) Ӏлу:ги (қисми)

Ӏ – Ӏ; Y – лу; Ӏ – ги; Г – и

Шунингдек, Y – ли + Ӏ – ик бўгинлари қўшилмаси оркали кўрсатилган:

Y Ӏ Ӏ (КТу 7) си:л:к (сулув, гўзал)

Ӏ – е; Г – и; Y – ли; Ӏ – ик

Оддий «у»

Оддий – у Ӏ руна оркали кўрсатилган:

Ӏ 9 Ӏ Ӏ (КТж 2) ту:ку:з (тўққиз)

Ӏ – ту; Ӏ – ўқ; 9 – у; Ӏ – уз

9 Ӏ 9 9 (КТу 39) бу:ду:н (халқ)

Ӏ – бу; 9 – у; Ӏ – ду; 9 – и

Чўзиқ «у»

Сўз бошидаги чўзиқ у: учун махсус руна йўқ.

Айрим ўришларда чўзиқ у: 9 – у рунаси + Ӏ – ут бўгини қўшилмаси оркали ифодаланган:

Ӏ Ӏ Y 9 (КТу 7) у:л:ан (ўғлон)

9 – у; Ӏ – ут; Ӏ – л; Ӏ – ан

Сўз ўртасидаги чўзиқ у: 9 – у рунаси + Ӏ – бу бўгини қўшилмаси оркали:

9 Ӏ 9 9 (Ту 2) бу:ду:н (халқ)

Ӏ – бу; 9 – у; Ӏ – ду; 9 – и

Шунингдек, Ӏ – бу + Ӏ – ут бўгинлари қўшилмаси оркали кўрсатилган:

Ӏ 9 9 Y (Ту 27) су:бу:л (суви)

Y – су; 9 – у; Ӏ – бу; Ӏ – ут

Сўз охиридаги чўзиқ у: 9 – у рунаси + Ч – ру бўгини қўшилмаси:

9 Ӏ Y 9 (Ту 15) йу:гару: (юкори)

9 – йу; 9 – у; Ӏ – га; Ч – ру

Шунингдек, Ӏ – му + Y – уш бўгинлари қўшилмаси оркали кўрсатилган:

Y Ӏ Ӏ 9 (КТж 5) куму:ш (кумуш)

Ӏ – куму; Ӏ – Ӏ; Ӏ – му; Y – уш

Оддий «у»

Оддий Ӏ N – руна оркали кўрсатилган:

Ӏ 9 Ӏ N (Ту 15) Ӏтухан (жой номи)

N – Ӏ; Ӏ – т; 9 – уқ; Ӏ – ан

Чўзиқ «у»

Сўз бошидаги чўзиқ у: учун махсус руна йўқ.

Айрим ўришларда N – ў рунаси + Ӏ – ўч бўгини қўшилмаси оркали кўрсатилган:

Ӏ N (Ту 16) Ӏч:ч (уч рақам)

N – ў; Ӏ – ўч

Сўз ўртасидаги чўзиқ у: N – ў рунаси + Ӏ – ўз бўгини қўшилмаси воситасида кўрсатилган:

Ӏ N 9 (Ту 4) йў:з (юз)

9 – й; N – ў; Ӏ – ўз

Бу унли, шунингдек, 9 – йў + Ӏ – ўқ бўгинлари қўшилмаси оркали ҳам кўрсатилган:

9 Ӏ 9 9 (Ту 25) йў:кару (юкори)

9 – йў; Ӏ – ўқ; Ч – ар; 9 – у

Сўз охиридаги чўзиқ Ӏ: N – ў рунаси + Ӏ – ўч бўгини қўшилмаси:

Ӏ N Ӏ (КТу 12) куў:ч (куч)

Ӏ – ку; N – ў; Ӏ – ўч

Шунингдек, 9 – йў + Ӏ – ўқ бўгинлари қўшилмаси оркали кўрсатилган:

Ӏ 9 (КТж 10) йў:к (йўқ)

9 – йў; Ӏ – ўқ

Бу мисоллар туркий унлилар азалланок қатор бўйича (оқд қатор-орка қатор) мас, балки узун-қисқалик бўйича фарқланганлигини кўрсатади. Кўриниб турибдики, руна алифбоси ижодкорлари VII асрдаёқ чўзиқ унлиларни ифодалаш учун турли усуллардан фойдаланганлар.

¹А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., 1980. С. 60.

²А.М. Щербак. Тюркская руника. СПб, 2001. С. 59.

³Мисоллар С.Е. Малюнич «Памятники древнетюркской письменности» китобидан олинди. М.-Л., 1951. Шарҳли кискоришлар КТж – Кў:уд тигилни, к – ичкч тош, КТу – улуг тош, Ту – Ту:ийўқ. Қас ичидаги рақам тошбитик сағрини кўрсатади.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР ПРЕСУППОЗИЦИЯСИ

Азамат ПАРДАЕВ,

филология фанлари номзоди,

Самарқанд давлат университети ўқитувчиси

Аннотация. Маълумки, пресуппозициянинг тил сатҳидаги аҳамияти тилнинг моҳиятини белгилайдиган тежамлилик тамойиллари билан белгиланади. Муаллиф мақолада ёрдамчи сўзлар пресуппозицияси ҳақида сўз юритиб, мазмун мисоллар ёрдамида очиб берган.

Калим сўзлар: пресуппозиция, тил бирликлари, ёрдамчи сўзлар, лингвистик ҳодиса, таъмаъно.

Пресуппозиция жаҳон тилшунослигида, асосан, семантик синтаксис доирасида ўрганилган ва мазмуний синтаксиснинг долзарб масалаларидан бири сифатида баҳоланган. Мазкур ҳодисанинг ўзбек тилшунослигидаги тадқиқи Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Д.Лутфуллаева ва уларнинг шогирдлари фаолияти билан боғлиқ. Пресуппозиция семантик синтаксис тушунчаси бўлишига қарамай дискурс назарияси ва дискурсив таҳлилда алоҳида аҳамиятга эга. Бу атама тилимиздаги таъмаъно, яъни юзада берилмаган, лекин тингловчи тушуниши, англаши кўзланган мақсад ва ифода билан узвий боғлиқ тушунчадир. Шунинг учун у тингловчи фаросати – юзада бир нарсани қуриб тургани ҳолда унинг остида нима ётганлигини ўқиши, илғай олиши билан боғлиқ. Бу маъно ва мақсадни халқимиз яна «қизим сенга айтаман, келиним сөн эшит» ҳикматли сўзи билан ҳам ифодалайди.

Пресуппозициянинг тил сатҳидаги аҳамияти тилнинг моҳиятини белгилайдиган қисқалик, тежамлилик тамойиллари билан изоҳланади. Шу маънода Н.Маҳмудовнинг қуйидаги фикри диққатга сазовордир: «*Ҳар қандай текст пресуппозицияга кўра, формал жиҳатдан ичмаллашиб, қисқариб боради. Тил тараққиётининг етакчи тенденцияси бўлган тил воситаларининг эконимияси тенденцияси пресуппозицияларни формал тасвирлаш лозим бўлса, унда текст ҳажман катталашади. Нутқ темаси билан тингловчи (уқувчи) таниш бўлмаган ҳолатларда зарурий равишда шундай қилинади ҳам, яъни айни нутқ билан боғлиқ пресуппозициялар бирин-кетин эксплицит тасвирланади.*»¹ Бинобарин, пресуппозициянинг кенг ўрганилиши келгусида нафақат синтактик семантиканинг мазмуний мураккаблашуви билан боғлиқ бир қатор муаммоларни ҳал қилишда, балки дискурс самарадорлигини, адре-

Annotation. As we know, the role of presupposition in the language tier is determined by trends of thriftiness which defines the essence of the language. Author leading conversation about presuppositions of function words reveals them on examples.

Keywords: presupposition, language unit, auxiliary words, linguistic phenomenon, basic meaning.

сантнинг адресатга таъсир даражасини оширишда ҳам ёрдам беради.

Пресуппозиция гўё сўзловчи ва тингловчи ўртасида тил бирликлари асосида тузилган ўзаро шартнома сифатида юзага келади ва у тингловчи вазият, матн, сўзловчи ва тингловчига олдиндан маълум бўлган билимлар хазинаси каби мураккаб узеллар билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳар қандай гап пресуппозицион, яъни гапда ифодаланган фикр остида нима ётганлиги нуқтаи назаридан таҳлил этилмаса, тўғри баҳоланмаслиги мумкин.²

Н.Маҳмудов «Пресуппозиция ва гап» мақола-сида илк бор бу тушунча ҳақида маълумот берди, унинг фалсафадан, мантиқдан лингвистик таҳлилга кириб келиш босқичларини шарҳлади. А.Нурмонов аса бу ҳодисанинг гап семантик қурилишидаги аҳамиятини шарҳлаш билан тўлдирди, уни нутқимиз таҳлилига таъбиқ этиш қандай натижалар беришини ёрқин мисолларда кўрсатди.³

Пресуппозиция тушунчаси мантиқ илмида ҳам, тилшунослиқда ҳам қўлланилаётган бўлса-да, уларнинг ўртасида муайян фарқли жиҳатлар мавжуд. Буни А.Нурмонов қуйидагича шарҳлайди: «...тилшунослиқда логик пресуппозиция билан лингвистик пресуппозицияни аралаштириш ҳоллари учрайди. Биз фақат маълум ташқи сигналлар (грамматик кўрсаткичлар) орқали аналитик пресуппозицияни лингвистик пресуппозиция ҳисоблаш тарафдоримиз».⁴ Шу нуқтаи назардан, логик ва лингвистик пресуппозицияни фарқлашимиз зарур. Зероки, логик пресуппозиция соф лингвистик ҳодиса билан, яъни лисоний бирликлар, уларнинг маъновий ва вазифавий хусусияту имкониятлари билан боғлиқ бўлмаса-да, лекин у мантикий ва жуда кўп ҳолларда матн ҳамда шароит билан боғлиқ таъмаъно. Салим ўтин ёрди гапидан англашиладиган ўтин билан алоқадор: «Ўтин

бор эди», «Утин ёрилмаган эди», «Утин ёриш зарурати бор эди», «Утин ёриб бўлмас даражада қаттиқ эмас эди»... Салим билан алоқадор: «Салим соғлом ва куч-қувватли», «Салим утин ёришга қодир», «Бошқа киши эмас, Салим утин ёрди»,... ёки ёрмоқ ҳаракати билан алоқадор: *кесмади, балки ёрди, майдаламади, балки ёрди*... каби деярли чексиз микдор ва кўринишдаги тағмаёнолар мантиқий (логик, ситуатив)дир. Улардан ҳар бири ўзига хос маълум бир контекстда аҳамият кашф этиши мумкин, холос¹. Аммо ҳам, фақат, *-гина* каби юкламаларида мужассамлашган тағмаёно (пресуппозиция) соф лингвистик ҳодиса. Масалан, ҳам юкламасининг лисоний қийматида, маъносида «*бошқалар ҳам, бошқалар қатори*» (қўшиш тағмаёноси) ёки фақат юкламасида «*бошқалар эмас, бошқалардан фарқли ўлароқ*» (ажратиш тағмаёноси) маъноларига ишора мужассамлашган. Мана шундай тағмаёноларни атрофлича ўрганиш ва тавсифлаш муҳим лингвистик ва дидактик (таълимий) аҳамиятга эга. Бинобарин, тилимизнинг жозибаси, жиноси, нозик маъно жавоҳирлари мана шу дақиқ тағмаёнолар орқали воқеланади. Қуйидаги матн(гап)ларни қийслайллик:

1. *Бутун йўл давомида йигит хиргойи қилиб борди.*

2. *Йўл давомида йигит хиргойи қилиб борди.*

3. *Йўлда йигит хиргойи қилиб борди.*

4. *Йўл бўйи йигит хиргойи қилиб борди.*

5. *Йўлда йигит узлуксиз хиргойи қилиб борди.*

Эътибор қаратадиган бўлсак, қайси гап (матн) да фасоҳат кучли? Албатта, 4-гапта.

Шу битта гап қолган 4 гап билан ифодаланган маъноларнинг барчасини қамраб олган. Бу гапта қўлланилган *бўйи* кўмакчиси 1-гапта 4 та восита (*бутун, давом* сўзлари, *-и* эгаллик ва *-да* келишиқ қўшимчалари) билан берилган маънони жуда гўзал ва ўта таъсирчан, юксак тежамкорлик билан ўз лисоний маъносида мужассамлашган **давомийлик, узлуксизлик** тағмаёнолари асосида бера олади. Бундан ташқари, унга 5-гапта таъкидланган **узлуксиз** маъноси ҳам берона эмас. Демак,

бўйи кўмакчиси ўзининг тағмаёнолари (пресуппозитив ишоралари, пресуппозициялари) билан юқорида келтирилган ҳолатлардагина «бир ўқ билан 5 қўёни» бемалол урган.

Тилимиздаги ёрдамчи сўзлар мана шундай лисоний тағмаёноларга жуда бой воситалардир. Олимларимизнинг кейинги йилларда бу масалага такрор ва такрор мувожаатларининг сирини ҳам шунда. Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, О.Бозоров, С.Боймирозева, Д.Лутфуллаева кабиларнинг ишлари бунинг ёрқин далилидир.² Мана шу ишлар шарофати билан тилимиздаги ёрдамчи сўзларнинг лисоний қийматларида яшириган тағмаёнолар атрофлича тавсиф этилмоқда.

Ёрдамчи сўзлар пресуппозициясига бағишлаб қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлишига қарамай, бу долзарб масала тадқиқи яқунланди, деб хуқм чиқариш мумкин эмас. Тилимизда қўлланилаётган ва кунда пайдо бўлиб, ёрдамчи сўзлар гуруҳига қараб йўл опаётган янги ва янги ҳосилаларнинг ҳар бирида ўзига хос, уни бошқа ёрдамчи воситалардан ажратиб турадиган ва унинг яшашини ривожини учун моддий-ижтимоий заминини сабаб ҳам мана шундай нозик, заковату фаросат билан илғаб олганини мумкин бўлган тағмаёнолардир.

Юқорида санаб ўтилган тадқиқотларнинг натижалари шуни кўрсатиб турибдики, пресуппозитив маънонинг ёрқинлиги ва ранг-баранглигига кўра ёрдамчи сўзлар ўзига хос даражаланишга эга бўлади.

Ёрдамчи сўзлар пресуппозициясининг ўзбек тилшунослигидаги тадқиқи тилшунослар диққатини бир нарсага алоҳида қаратишни талаб этади: ҳар бир сўз туркумида тағмаёноларнинг турлари бўйича бу туркумга мансуб сўзлар ўзига хос очик бир тизимни (системани) тузади ва унинг кўриниши хиллари асосида ўзига хос оппозитивликларда турлади. Ўз навбатида, буни очиб ва тавсифлаш эса ҳар бир туркумга оид бирликларни айна шу нуқтаи назардан муфассал тавсифини бериш, зиддиятлар қаторини аниқлашни талаб қилади.

¹Н. Маҳмудов. Пресуппозиция ва гап // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 1986, 6-сон, 31-бет.

²У. Раҳимов. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан.номз. ...дис.автор. Самарқанд, 1994. 23-бет.

³Ўшбу ҳодисага «Пресуппозиция тил бирлигининг нутқий вазият ҳамда нутқ эгаларининг тил қўшимчалари билан боғлиқ тарзда юзага чиқувчи прагматик хусусияти бўлиб, моҳиятан гап қурилиши асосида ётувчи яширин хуқмининг ташқи ишоратга асосланувчи кўринишидир», тарзида ҳам таъриф берилган. Қаранг: 3. Бурҳонов. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадор келишиқлар прагматикаси (пресуппозитив аспект): Филол. фан. номз. ...дис.автор. Т., 2008. 5-бет.

⁴А.Нурмонов. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 1986, 6-сон, 43-бет.

⁵Масалан, сўхбат (курс)да Салимнинг заиф ва хасталиги, зўрга оёғини судраб юрганлиги ҳақида баҳс борганда «Салим ўтин ёрди, ўзим кўрдим» гапи «Салим соғлом ва куч-қувватли» тағмаёнони ифодалайди.

Қаранг: А. Нурмонов. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси. 42–45-бетлар; О.Бозоров. Ёрдамчи сўзларнинг долзарб масалалари // Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. Т.: ЎзМУ нашри, 2007.; О.Бозоров. Ўзбек тилининг юклама категорияси // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 1977, 2-сон. 24–28-бетлар; Д. Лутфуллаева. Урнига кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 1996, 5-сон, 46–48-бетлар; С.Боймирозева. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фан.д-ри...дис. автор. Т., 2010.

БАЙНАЛМИЛАЛ ТЕРМИНЛАР ТАҲЛИЛИ

(Солиқ ва божхона терминологияси мисолида)

Ойбек АҲМЕДОВ,Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси
Солиқ академияси катта ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақола солиқ-божхона терминларининг ўзига хос хусусиятлари ва уни тартибга солиш масалалари тадқиқига бағишланган. Муаллиф соҳа терминларининг ўзбек тилига ўзлашганида юзга келадиган фонетик ва семантик ўзгаришлар, уларнинг байналмилаллик жиҳатларини таҳлилга тортган.

Калим сўзлар: терминология, термин, калькация, термин таржимаси, синонимлик.

Annotation. Tax and customs terms, their specific problems and order are studied in the article. The author draws attention to the phonetic and semantic changes of tax and customs terms while introducing them into Uzbek language.

Keywords: terminology, term, term tracing, translation of the term, synonymy.

Мамлакатимиз иқтисодий-сиёсий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида амалга оширилаётган изчил ислохотлар жамият тараққиётини таъминлаши баробарида инсонлар тафаккурида ҳам бекиёс эврилишлар ясамоқда. Бу уларнинг фикрлаш тарзи, ўзаро муносабатлари ҳамда келажак мақсад ва муддаоларида яққол сезилади. Табиийки, кишилик жамияти ҳаётидаги ҳар бир янгилик, энг аввало, тилда ўз инъикосини толади. Шу маънода бугунги кунда берча соҳалар қаторида иқтисодиёт тизимидаги ўзгаришлар ҳам янги тушунча ва терминларнинг она тилимизга ўзлашишига таъсир кўрсатмоқда. Ушбу жараёнда эса табиийки, тил қоидалари муҳим ўрин тутadi.

Шунингдек, Юртбошимиз миллий тилимизни янада тараққий эттириш ҳақида сўз юритиб: «Биз аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойлиқнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий лугатлар нашр этиш, зарур втама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни,

Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз», – дея таъкидлаган эди.

Бугунги кунда иқтисодиётнинг таркибий қисми ҳисобланган солиқ ва божхона тизимларидаги муносабатлар сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилди. Мустақил равишда ташкил топган бу икки соҳага янги техника ва технологиялар олиб кирилмоқда. Бу жараённинг такомиллашуви солиқ ва божхона соҳаси доирасида янги-янги хорижий тушунчаларнинг номи бўлган соҳа терминларининг вужудга келишига сабаб бўлди.

Миллий тилимизга кириб келаётган янги терминларнинг ўзбек тилида ҳам муқобиллари бор албатта, бироқ тилда айрим лексемалар ва терминларни бир тилдан бошқа тилга кўчиши, ўзлашиш ҳолати исбот талаб қилмайдиган аксиомадир.

Терминни муайян тилга, шу жумладан, ўзбек тилига қабул қилиш ҳам мураккаб жараён ҳисобланади. Бунинг асосий сабабларидан бири шуки, ўзбек тилининг фонетик (товуш) тизими ва грамматик қурилиши термин ўзлашаётган (инглиз) тилниқидан кескин фарқ қилади. Тилимизга кириб келаётган тушунча, термин ёки лексема айнан ўз маъносиди ёки талаффузида қўлланилмаслиги мумкин, чунки терминнинг кириб келиш жараёнида семантик ўзгаришлар ҳам рўй беради.

Терминлар бир тилдан иккинчи тилга ўтаётганда бир қатор хусусиятларга кўра фарқ қилади. Ху-

сусан, фонетик жиҳатдан қабул қилинаётган солиқ ва божхона лексемаси ёки термини ўзбек тилининг товушларига мос бўлиши лозим. Бу жараёнда тилимизнинг фонетик тизимига мос келмайдиган товушлар тушиб қолиши ёки алмашиниши табиий. Терминларнинг таржимасида эса лексик-семантик, прагматик хусусиятлар, шунингдек, таржима адекватлиги муҳим роль ўйнайди.

Ўзбек тилига кириб келган ва келаётган солиқ ва божхона терминлари ва лексемаларининг асосий қисмини инглиз ва рус тиллари лексикаси ташкил этади. Бунинг асосий сабаби ўзбек тилининг истиқлолгача «доминант» рус тили таъсири остида бўлгани билан изоҳланади. Айни пайтда эса жаҳон тили мақоми остида эътироф этилаётган инглиз тили бошқа тилларга таъсир ўтказмоқда.

Мустақилликка қадар солиқ ва божхона терминларининг рус тилидаги ва ўзбек тилидаги вариантлари параллел қўлланилар эди. Истиқлолдан сўнг эса ўзбек тилида қуйидаги терминлар пайдо бўлди: *tax* – *налог* – *солиқ*, *duty* – *пошлина* – *бож*, *interest* – *процент* – *фоиз*, *tax burden* – *налоговый бремя* – *солиқ юки*, *tax code* – *налоговый кодекс* – *солиқ кодекси*.

Сўнги йигирма йил мобайнида ўзбек тилининг солиқ ва божхона терминологиясида қуйидагича ўзига хос йўл тутилди:

а) ўзбек тилига рус тили орқали кириб келган инглиз тилидаги соҳа терминлари таржимасиз қўлланилмоқда. Масалан: *clearing* – *клиринг*, *royalty* – *роялти*, *cargo* – *карго*, *credit* – *кредит*, *consulting* – *консалтинг*, *arbitrage* – *арбитраж*, *franchise* – *франчайз*, *factoring* – *факторинг* ва бошқалар;

б) инглизча ва русча байналмилал солиқ ва божхона соҳаси терминларнинг айрим муқобиллари қўлланила бошланди. Масалан: *deficiency* – *дефицит* – *тақчил*, *license* – *лицензия* – *рухсатнома*, *businessman* – *бизнесмен* – *ишбилармон*, *capital* – *капитал* – *сармоя*, *discount* – *скидка* – *чегирма*, *label* – *этикетка* – *ёрлиқ*, *reform* – *реформа* – *ислохот*.

Умуман, ўзлаштирилаётган байналмилал терминларнинг қуйидаги жиҳатларига эътибор берилиши лозим:

а) терминнинг ўзбек тили товуш тизимига мослиги;

б) унинг миллий тилда ўзбекча муқобили бор-йўқлиги;

д) калька ёки таржима қилиш зарурияти мавжудлиги;

е) унинг нутқда ихчам қўлланилиши (содда ва равлонлиги), моҳияти ва қўлайлиги.

Шунингдек, ўзбек тилида солиқ ва божхона терминларининг қуйидагича қўлланилиш ҳолатлари мавжуд. Қўллаб лөксема ва терминлар тилимиз ифода имкониятлари асосида ўзлаштирилмоқда. Бунда айрим терминлар миллий тилимиздаги тайёр муқобиллари билан берилмоқда, маълум қисми эса таржима қилиниб ҳам ишлатилмоқда, бир қисми ўзбек тили қонун-қоидалари асосида ясалмоқда: Масалан: *broker* – *маклер* – *даллол*, *auction* – *аукцион* – *кимошди*, *economics* – *экономика* – *иқтисодиёт*, *preference* – *перереференция* – *имтиёз*, *check* – *чек* – *чек*, *balance* – *баланс* – *қолдиқ*, *saldo* – *сальдо* – *сальдо*, *budget* – *бюджет* – *бюджет*, *office* – *офис* – *идора* ва ҳоказолар.

Яна бир ҳолат, дунёнинг кўпчилик давлатларида ишлатилиб келинаётган байналмилал терминларнинг ўзбек тилига ҳам ўз ҳолича ўзлаштирилишидир. Янгидан кириб келаётган барча терминларнинг ўзбекча муқобилини топиш мураккаб жараён. Шунинг учун уларнинг асосий қисми жаҳоннинг кўпчилик мамлакатлари тилларида бир хил шаклда асл ҳолича қўлланилади ва бу дунё ишбилармонларининг ахборот алмашуви учун қўлайлик туғдиради. Масалан: *declaration* – *декларация*, *transit* – *транзит*, *embargo* – *эмбарго*, *auditor* – *аудитор*, *manager* – *менежер*, *advice* – *аёизо*, *debt* – *дебет*, *bonus* – *бонус*, *barter* – *бартер*, *active* – *актив* ва бошқалар.

Миллий тилимизда қўлланилаётган русча-байналмилал терминларни таржима қилиш натижасида терминологик синонимиянинг аралаш тури юзга келган. Масалан: *кредитор* – *қарз берувчи*, *бизнесмен* – *ишбилармон*, *бракераж* – *мол назорати*, *арбитраж* – *ҳакамлар суди*, *облигация* – *қимматли ҳоғозлар*, *диллер* – *воситачи*, *кредит* – *ажратма маблағ*, *аукцион* – *кимошди* ва бошқалар.

Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, терминларнинг маълум қисми турли муқобилларда ҳам қўлланилади. Масалан, *damping* – арзонга сотиш, нархни танлаш, маҳсулотни паст нарҳда сотиш, *broker* – маклер, даллол, нархни келиштирувчи, воситачи, битиштирувчи вариантларида қўлланилади. *Barter* термини эса мол айрибошлаш, товар, маҳсулот айрибошлаш, мувозанат семалярини ўзида акс эттиради. Терминларнинг ўшбу жиҳати соҳа мутахассисларидан алоҳида эътибор талаб қилади. Зеро, оғзаки нутқ жараёнида нотўғри ишлатилган термин фикрни семантик жиҳатдан ўзгартириши мумкин.

ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАРНИ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШ МАҲОРАТИ

Тўлқин САЙДАЛИЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Дунё тамадуни ва жаҳон адабиётига ўзининг беназир асарлари билан улкан ҳисса қўшган шох ва шоир Заҳриддин Муҳаммад Бобур босиб ўтган йўл ҳамда бой илмий-адабий мерос неча-неча асрлар ўтса ҳам эътиборни ўзига жалб қилиб келмоқда. Шоир асарлари форс, голланд, немис, инглиз, француз, япон, испан, рус, араб, турк, озарбайжон, қозоқ тилларида жарангламоқда. Бобурнинг рус тилига ўгирилган шеърлари илк маротаба тўплам сифатида 1943 йили Л. М. Пеньковский томонидан амалга оширилган таржималар асосида Тошкентда чоп этилган. Кейинги йилларда унинг сафига М. А. Сапье, Н. И. Гребнёв, Р. Д. Моран, Д. Лукашевич, А. Наумов, С. Н. Иванов таржималари қўшилди.

Ўзбек мумтоз адабиёти радиф, қофия, ҳожиб, зулқофиятайн, такрор, ташбех, ўхшатиш, тазод, тажнис, ийҳом, мувозана, тарсеъ, ружу, талмех каби қатор шеърий санъатларга бойдир. Ҳатто бир байтда ўнга яқин шеърий санъат қўлланилган газаллар бор. Бунинг Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг қуйидаги матлаъ билан бошланадиган газали мисолида кўриш мумкин:

Сендек манга бир ёри жафокор

топилмас,

Мендек санга бир зори вафодор

топилмас.'

Мазкур байтда радиф, қофия, ҳожиб, тарсеъ, мураббаъ қофия, мураддаф, мувозана, ташбех, тазод, сифатлаш каби шеърий санъатлар қўлланилган.

Остки-устки мисралардаги сўзларнинг барчаси оҳангдошдир. Бундай оҳангдошлик сўзларнинг радифдошлиги, қофиядошлиги ва ҳожибдошлиги натижасида ҳосил бўлган. Байтнинг бундай хусусияти унда тарсеъ санъати қўлланилганлигини кўрсатади: *сендек – мендек, манга – санга, ёри – зори, жафокор – вафодор, топилмас – топилмас.*

Диққат билан ўқилса, байтда бир эмас, икки эмас, балки тўрттадан сўз қофиядош. Бу ҳолат, ўз навбатида, шоирнинг мураббаъ қофия санъатига мурожаат этганини кўрсатади. Мисраларда «бир - бир» сўзларининг остинма-устун қофиялар орасидаги такрори шоирнинг ҳожиб санъатини қўллаганидан далolat беради.

«Топилмас» сўзининг ҳар бир мисра охирида такрор қўлланиши мураддаф шеърий санъатидан далolatдир. Байтда остинма-устин турган сўзларнинг ваздошлиги мувозанатини таъминлайдиган санъат – мувозанадир. Бунинг «мендек-сендек» сўзларини жуфтлаштириб ўқиганда кўриш мумкин.

Бундан ташқари, байтда ташбех, тазод ва сифатлаш каби шеърий санъатлар ҳам қўлланилган. Жами саккизта шеърий санъат қўлланилган бу байтни Бобурнинг шохбайти деб эътироф этиш мумкин. Зеро, ундаги шеърий санъатлар лирик қахрамоннинг ички кечинмалари, изтиробларини ўқувчи қалбига етказишда ўзига хос латифликни таъминлаган.

Аслиятда шоир қўллаган шеърий санъатларни таржимонлар ўз она тилларига ўгираётганда қандай йўл туттишган? Юқорида келтирилган байтни рус тилига ўгиришда мутаржимлар қандай муаммоларга дуч келишган? Шеърий санъатларнинг ҳаммасини ҳам аслиятдагидек ўгиришга муваффақ бўлишганими? Бобурнинг мазкур матлаъ билан бошланадиган газалини атоқли рус таржимони Р. Д. Моран рус тилига ўгирган. Биз бу ўринда газалнинг матлаъси таҳлили билан чекланамиз:

*Возлюбленной вздорней, капризней чем-ты, –
не найди,*

Тебе же – покорней раба красоты не найди.¹

Шоир аслиятда қўллаган шеърий санъатларнинг ҳаммасини ҳам таржимон рус тилида қайта ярата олмаган. Хусусан, тарсеъ, ҳожиб, мураб-

баъ қофия, мувозана санъатларини рус тилида бера олмаган. Лекин мутаржим бор маҳоратини ишга солиб, **радиф** (не найти), **қофия** (чем ты красоты), **тазод** (возлюбленной вздорней, капризней – покорней раба), **зулқофиятайн** (вздорней, капризней – чем-ты – не найти – покорней раба красоты – не найти) каби шеърый санъатларни ўз она тили имкониятларидан келиб чиқиб, ярата олган.

Буни ўзбек ва рус тилларининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб изоҳлаш мумкин. Чунки ҳар икала тилнинг имкониятлари турлича. Бу эса шеърый асарларни, айниқса, мумтоз адабиёт намуналарини Европа тилларига, хусусан, рус тилига таржима қилишда муайян муаммоларни келтириб чиқаради.

Бобур асарларини чет тилларга таржима қилаётган мутаржим қатор муаммоларга учраши табиий, чунки шоир ижодий мероси унинг ҳаётидаги реал воқеа-ҳодисалар, тарихий шахслар, шахрлар, жой номлари билан боғлиқдир. Бироқ мутаржимлар ҳамма вақт ҳам бу ҳодисаларни англай олмай, ўз она тиллариде аслият воқелигидан мутлақо маъхум воқеликни кўрсатишади. Бундай ҳолатни, айниқса, **талмех** санъати қўлланилган асарларда учратиш мумкин.

Аслиятда:

*Бекайдмену хароби сим эрмасмен,
Ҳам мол йигиштирур лаим эрмасмен,
Кобилда иқомат этти Бобур дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен.¹*

Таржимада:

*Бродягой стань, но не рабом
домашнего хламья,
Отдам и этот мир и тот за нищий угол я.
Бродяжничество – не позор,
и нищенство – не срам.
Уйти куда глаза глядят – давно мечта моя!²*

Мазкур таржимани рус шоири Л. М. Пеньковский амалга оширган. Рубойининг биринчи ва иккинчи мисраси аслиятдаги мазмун ва руҳи сақланган ҳолда ўгирилган. Лекин учинчи ва тўртинчи мисралардаги мазмун ва гоя маъхум бўлиб қолган. Чунки шоир **талмех** ва **ийҳом** санъатидан мохирона фойдаланиб, нозик сўз ўйинини юзага келтирган. Рубойидаги «муқим» сўзи Бобурнинг рақиби бўлган Кобул шахрининг олдинги ҳокими Муқимни аңлатса, иккинчи маъноси бир жойда тўхтаб қолмаслиқни ва бу дунёда унинг оруз-умидлари катта ва буюк эканлигини аңлатади. Бироқ таржимада «Кобул» ва «муқим» сўзлари тушиб, лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари, ҳис-туйғулари рус ўқувчисига маъхум тарзда етказилган.

Маълум муддат ўтгач, ўз таржимасидан қониқш хосил қилмаган Л. М. Пеньковский мазкур рубойини қайта таржима қилишга уринади, лекин

барибир асар гоясини рус ўқувчисига тўпаллигича етказиб бера олмайди:

*Не жертва скопидомства я, не пленник
серебра,
В добре домашнем для себя не вижу
я добра.
Не говорите, что Бабур не завершил пути, –
На месте долга не стою. Мне снова
в путь пора.³*

Таржимоннинг талмех ва ийҳом санъатларини яхши аңламаганлиги рубойий таржимасига салбий таъсир ўтказган. Маълумки, бу рубойини Бобур Кобулни қўлга киритган ёзган. Аниқ тарихий воқелик ақс этган асар таржимада умуман бошқа маъно-мазмун касб этмоқда. Бундай ҳолатни «Бобурнома»да реал воқеа билан боғлиқ ҳолда ёзилган рубойий таржимасида ҳам кўриш мумкин. Шоирнинг яқин кишиларидан бўлган Хожа Калон Ҳиндистон забт этилгандан сўнг, бу ернинг ноқулай об-ҳавосига дош беролмай, Афғонистонга қайтиб кетиш учун изн сўрайди. Бобур бу хурматли зотга ижозат беради. Хожа Калон кетар чоғида уйининг пештоқиға қуйидаги мисраларни ёздириб кўяди:

*Агар баҳайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сибҳ руйшавам, гар ҳавоии Ҳинд кунам.⁴*

Байтнинг маъноси: «Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсам, Ҳиндистонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин». Буни Бобурга етказганлариде дўстидан қаттиқ ранжиган шоир қуйидаги рубойини ёзади:

*Юз шукур де, Бобурки, кариму гаффор,
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлигига гар санга йўқтур тоқат
Соувқ юзини кўрай десанг Ҳазний бор.⁵*

Бу мисраларда муаллиф Хожа Калондан ранжиганлигини нозик сўз ўйинида ифода этган. Яъни «Соувқ юзини кўрай десанг Ҳазний бор» мисрасидаги «соувқ юзи» биринчи маънода Хожа Калонга ишора бўлса, иккинчи маънода қаҳратон киши билан машҳур Ҳазни вилоятига ишора қилади.

Шоир мазкур рубойида талмех санъатидан ташқари ийҳом санъатини ҳам мохирона қўлаган. Шўни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, Хожа Калон жуда келишган, истараси иссиқ ва хушфеъл одам бўлган. Бобурнинг юқоридаги муболагаси дўстидан ранжиган пайтда ёзилганлиги натижасидир.

Реал воқеалар асосида ёзилган рубойий русча таржимада маъхумроқ даражада ўгирилган ва асар мазмуни, гоёси рус ўқувчисига айтарли етказиб берилмаган.

Таржима:

*Сто раз будь благодарен, Бабур,
ибо господь всепрощающий
Дал тебе Синд, Хинд и большое царство.
Если нет у тебя сил вынести жару
И если захочешь увидеть лицо холода,
то отправляйся в Газни.⁶*

Таржима Михаил Салье томонидан амалга оширилган. Албатта, М. Салье рубойи назмидан кўра кўпроқ нарсий тарада таржима қилган бўлса ҳам, шоирнинг нозик қочиримларини ифода-лай олмаган.

Мумтоз адабиётимиз билимдони, таниқли рус шоири Наум Гребнев Бобур тўртликларини таржима қилишда муваффақиятларга эришганини кўриш мумкин. Масалан, шоирнинг муножот руҳида ёзилган рубойиси ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан тўғри таржима қилинган.

Аслият:

*Жонимда менинг ҳаёти жоним сенсен,
Жисмимда менинг руҳи равоним сенсен,
Бобурни сенингдек ўзга йўқ ёри азиз(и),
Алқиссаки, умри жовидоним сенсен.**

Таржима:

Всё, что ни есть вокруг, - всё ты,

всё ты и ты!

*Дыханье, сердца стук – всё ты, всё ты и ты!
Любовь и жизнь моя и в том и в этом мире,
Мой самый лучший друг- всё ты, всё ты и ты!*

Н.Гребнев таржимада мумтоз **ради́ф** (*всё ты и ты!*), **қофия** (*всё ты*) шеърини санъатларини қайта ярата олган. Шунингдек, «*всё ты*» бирикмасининг остки ва устки мисраларда такрорланиши **ҳожиб**, «*вокруг-стук*» сўзлари оҳангдошлиги билан **мураббаъ қофияни** вужудга келтирган, ҳар икки мисрада ҳам «*всё ты, всё ты и ты*» сўзлари қайтариллиши **такрор** санъатини ҳосил қилган. Остки-устки мисралардаги вазндoshiлик орқали **мувозана** санъатини ярата олган, ниҳоят биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралардаги оҳангдош ва қофиядош сўзлар «*вокруг, – всё ты, всё ты и ты!*; *стук – всё ты, всё ты и ты!*; *друг - всё ты, всё ты и ты!*» шеърининг ўзига хос ритми, товуш символизми ва мусиқийлигини таъминлаб берган.

Хулоса қилиб айтганда, шеърини таржимада йўқотиш ва ўзгартиришлар бўлиши муҳаррар, бироқ таржимон нафақат таржимашунос, балки синчков ва илланувчан ижодкор бўлсагина мумтоз адабиётимиз намуналарини таржима қилишда муваффақиятларга эриша олади.

*Бобур. Талланган асарлар. Т.: Фан, 1958. 116-бет.

*Бобур. Избранные сочинения. Т.: Фан, 1959. С.113.

*Бобур. Талланган асарлар. Т.: Фан, 1958. 131-бет.

*Бобур. Избранные сочинения. Т.: Фан, 1959. С.125.

*Бобур. Избранные сочинения. Т.: Фан, 1959. С.125.

*Бобурнома. Т.: Фан, 1960. 365-бет.

*Кўрсатилган асар, ўша бет.

*Бобурнома. Т.: Главная редакция энциклопедий, 1993. С.293.

*Бобур. Талланган асарлар. Т.: Фан, 1958. 128-бет.

МУМТОЗ ҚОФИЯ

РАДИФ ВА ҲОЖИБ*

Мумтоз шеърятимиздаги қофия анчагина ҳолатларда радиф билан биргаликда қўлланиб келган. **Ради́ф** «изма-из келувчи» маъносини ифодаловчи сўз бўлиб, адабиётшуносликда қофиядан сўнг келиб айнан такрорланувчи сўз ёки сўзлар бирикмасини англатади. Радифлар шеърда ифодаланмаётган етакчи фикрни таъкидлаш, ўқувчи эътиборини асосий гоёга жалб этиб шоир гоёвий ниятини ўқувчи қалбига тўлароқ, чуқурроқ етказиш мақсадига хизмат қилади. Жумладан, Бобурнинг

*Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин
яхшилиғ,
Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма андин
яхшилиғ*

деб бошланувчи ғазалидаги «яхшилиғ» радифи матлаъ ва ҳар қайси байт охирида такрорланар экан, диққатимизни қайта-қайта асардаги яхшиликни улуғлаш гоёсига жалб қилиб боради

ва ушбу фикрнинг дилимиздан мустаҳкам ўрин олишига ёрдам беради.

Шеър байтларида бир хил такрорланувчи сўзлар қофиялардан олдин ҳам келиши мумкин. Бундай сўзлар шеър илмида **ҳожиб** деб аталади.

Ҳожиб «пардали» маъносини ифодалаб, зулқофиятайн (икки қофияли), зулқавофиъ (уч ва ундан ортиқ қофияли), шунингдек, мувозана (вазндoshi) сўзлардан таркиб топган байтларда қофиялар ёки мувозана сўзлар билан қофия орасида келади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Пайли ва Мажнун» дostonидаги

*Кун юзини айлади́на мушаққал
Тун кўзини айлади́на мухаққал*

байтида уч қофия: кун-тун, юзини-кўзини, мушаққал-мухаққал сўзлари тарсий санъатини вужудга келтирган бўлиб, «айладинг» сўзи **ҳожиб** бўлиб келган.

*Анвар Ҳожиқхмедов. Шеър санъатларини билишгами? Т.: Шарқ, 2001. 39-бет.

FARIDIDDIN ATTOR IJODINI SINFDAN TASHQARI O'QISH

Saodat QAMBAROVA,

Yangiyo'l tumanidagi 44-umumiy o'rta ta'lim
maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Ma'lumki, Alisher Navoiy ijodi umumiy o'rta ta'lim maktablarining barcha sinflarida o'quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqib, soddadan murakkabga tomon tamoyili asosida o'rganiladi.

Mutafakkir umrbayoni bilan tanishish jarayonida o'quvchilar uning bolalik chog'laridanoq mutasavvif shoir Fariddin Attorning «Mantiq ut-tayr» asarini sevib mutolaa qilganligi, «Bir umr bu asar ta'sirida yurib, hayotining so'nggida unga «tarjuma rasmi bila» javob aytgan»ligi – «Lison ut-tayr»dek chuqur falsafiy bir dostonning dunyoga kelishiga zamin yaratganligi haqidagi ma'lumotlarga duch kelishadi.

Shoir ruhiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatgan asar va uning muallifi haqida o'quvchilarda qiziqish uyg'onishi, shubhasiz. Shuningdek, o'quvchilarning Attor ijodini o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirish borasida uning «Ilohiynoma» kitobida zikr etilgan quyidagi hikoyatni so'zlab berish ham maqsadga muvofiq.

Naql qilishlaricha, o'tgan zamonda bir badavlat odam yashagan ekan. U umr bo'yi yiqqan boyliklarini oltin tangalarga aylantirib, bir hamyonga to'plab yurar ekan. Ittifoqo o'sha davlatmand vafo etibdi. Kuntardan bir kuni uning o'g'illari tush ko'rsa, otasi mushukka aylanib qolgan emish.

– Bu yerda nima qilib yuribsiz, sizni kim bu ko'yga soldi, otajon? – so'rabdi o'g'illari.

– Kimda kim dunyo moliga hirs qo'yib, yig'sa, shu mushuk sichqonni poylagandek, boyligi atrofida sargardon yuradi, – debdi otasi.

Shundan so'ng o'g'illari otadan qolgan boylikni beva-bechoralar-u madrasa talabalariga taqsimlab berib, nafi ammorani cheklab, ishq ilohiy yo'lida fidoiylik bilan riyozat chekib yashay boshlashibdi.

Bunday usullarni qo'llash sinf mashg'uloti bilan sinfdan tashqari o'qish o'rtasidagi uzviylik va izchillikni ta'minlashga xizmat qiladi. Attor ijodini o'rganishga bag'ishlangan mashg'ulotni tashkil etish uchun dastlab aniq va puxta ishlangan

maqsad va vazifalar belgilab olinib, so'ngra uni «Tavsiyalar», «Izlanishlar» va «Natijalar» deb nomlangan uch bosqichda amalga oshirish rejalashtiriladi.

O'qituvchining shoir hayoti va adabiy merosi, shuningdek, mustaqillik yillarida bu borada olib borilgan tadqiqotlar, chop etilgan maqolalar yuzasidan yetarlicha xabardor bo'lishi o'quvchilarga zarur adabiyotlarni mustaqil o'qishga tavsiya etishida muhim ahamiyatga ega.

Mashg'ulotga hozirlik ko'rish «Tavsiyalar» bosqichidan boshlanmog'i maqsadga muvofiq.

Xususan, bu bosqichda 7-sinf o'quvchilariga quyidagi adabiyotlar tavsiya qilinadi:

1. Fariddin Attor. Hikmatlar va hikoyatlar (Forsiydan Jamol Kamol tarjimasida). «Hikmatlar», «Bir burda non», «So'z qadri», «Ali va chumoli», «Dunyo mohiyati», «Suvdagi aks», «Sham ko'targan nodon» kabi hikoyatlar;

2. Miraziz A'zam. Kuzgi yaproqlar. «Qafsdagi to'ti», «Sulaymon bilan chivin» («Asromoma»dan), «Ko'karmasdan burun meva bergan daraxt», «Shayxning mushugi» («Ilohiynoma»dan), «Pir ila shoh» («Mantiq ut-tayr»dan) hikoyatlari.

«Izlanishlar» bosqichida esa quyidagi usullarni qo'llash orqali tavsiya etilgan adabiyotlar o'quvchilar tomonidan qay darajada o'qib-o'rganilayotganligini aniqlashga imkon yaratiladi.

1. «Davomini siz aytig» usuli. Mazkur usuldan adabiyot darolarida uyushtiriladigan «Lirik chekinish»lar chog'ida foydalanish mumkin. Buning uchun dastlab o'quvchilar badiiy-estetik tafakkurini shakllantirishda ahamiyatli sanalgan asarlar tanlanadi. So'ngra asarlardan ayrim parchalar o'qituvchi tomonidan yoddan o'qiladi yoki magnit tasmasiga yozib olinib, o'quvchilar e'tiboriga havola qilinadi.

O'quvchilar bu lavha ijodi o'rganilayotgan adibning qaysi asaridan olinganligi; agar matn dialog shaklida bo'lsa, suhbat kimlarning o'rta-

sida bo'lib o'tganligi; monolog tarzidagi matn qaysi qahramon nutqiga xos ekanligi; hikoyat kim tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinganligi; keltirilgan parchadan so'ng voqealar davomi qanday yakun topganligini qisqacha hikoya qilib berishlari, shuningdek, asarda ilgari surilgan g'oyani izohlash va xulosalarini bayon etishlari kerak.

Masalan, o'qituvchi tomonidan ifodali o'qilgan quyidagi parcha DVD diskidan qo'yib eshittiriladi:

– Assalom, hormang ota, o'lmang ota,
Hech qachon g'am, iztirob ko'rmang, ota!

Keksaribsiz, soch oqarmish qor bo'lib,
Balki yetmish, balki sakson yor bo'lib...

Yotsangiz bo'lmasmi uyda dam olib?
Bul issiqlarga qulab qolmang, tolib.

Yo'lingizdan go'ringiz-ku yaqinroq...
Bu ne g'am, bu ne tashvish sizga mundaq?

Siz ekan nihol qay vaqt hosil berar?
Bormisiz yo yo'qmi, siz unga qadar?³

«Ko'karmasdan burun meva bergan daraxt» hikoyatiga tegishli mazkur parcha Attorning «Ilohiynoma» dostonidan olingan bo'lib, unda Sharq xalqlari orasida adolatlilik hukmdor deb nom qozongan No'shiravon va donishmand chol o'rtasidagi muloqot aks ettirilgan.

Hikoyat o'quvchilar tomonidan quyidagicha davom ettirilishi mumkin: Kunlarning birida No'shiravoni Odil amaldori bilan o'z mamlakati sarhadlarini aylangan chiqibdi. Tog'-toshlar, bog'-rog'lar kezib, daryo-ko'llardan o'tib, nihoyat, bir sahroga yetib kelibdi. Bu yerda shoh quduqdan suv olib, ko'chat o'tqazayotgan mo'ysafidni ko'radi. Otidan tushib, u bilan suhbat quradi. No'shiravonga cholingin daraxtlar hosil kelgusi nasllarga atalganligi haqidagi purma'no so'zlari xush yoqadi. Unga lutf-marhamatlar ko'rsatadi, oltin-kumushlar in'om qiladi. Chol esa mehna-ti besamar ketmaganligi, nihollar hali unib-o'smasdan o'z nishonasini ko'rsatganligini aytadi.

Asarda bu nuroniy qariyaning cho'lni obod etib, bog' barpo etishi tasviri orqali olijanoblik va bunyodkorlik g'oyalari ulug'lanadi. Qanday ko'rinishda bo'lishidan qat'i nazar, o'zgalarga yaxshiliklar sog'inish, ko'ngillarni shod aylash ishq bilan yashash insoniylik belgisi ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, unda ajdodlar kelajak avlodlar uchun o'zlaridan ma'naviy va moddiy meros qoldirishga mas'ulligi haqidagi g'oya ham ilgari suriladi. Hikoyat mazmunan o'zbek xalqining «Yaxshidan bog' qoladi» maqoliga yaqin va hamohangdir, degan xulosaga kelish mumkin.

Asar davomi shu tarzda nihoyasiga yetkaziladi va unga 4-5 daqiqa vaqt sarflanishi ko'zda tutiladi.

2. Navbatdagi usul «Kim nimani bilib oldi?» deb nomlanadi. Bunda o'quvchilarning mustaqil o'qishlari darsdan tashqari vaqtlarda maxsus so'rovnomalar o'tkazish yo'li bilan aniqlanadi. Savol va topshiriqlarda quyidagilar aks etadi:

1. Ism-sharifingiz?
2. Tavsiya etilgan asarlardan qaysilarini o'qingiz?
3. O'zingizga manzur bo'lgan hikoyat va hikmatlardan namunalar keltiring.
4. Qaysi qahramonlar sizga ko'proq ma'qul bo'ldi?
5. Voqealar bo'lib o'tgan joylardagi tabiat manzaralarini tasvirlang.
6. Asarning o'zingizga yoqqan lavhalaridan misollar keltiring.

Sahifa yakuniga «Qiziqsangiz, bir o'qib ko'ring...» jumalari qayd etilib, har bir o'quvchi uchun muayyan asardan alohida tanlab olingan parchalar taqdim etiladi. Masalan:

*Ali yo'lda borarkan shasht ila to,
Chumoliga ziyon yetkazdi nogoh.*

*Chumoli qo'l-oyoq silkirdi nolon,
Ali ko'rdi va bo'ldi ko'ngli vayron...⁴*

Bir beozor jonzotga bexosdan aziyat yetkazib qo'ygan hikoyat qahramonining ko'nglidan nimalar kechganligini bilish istagidagi o'quvchi, albat-ta, kitob varaqlashga kirishishi tayin.

Izlanishlari samarasini belgilab beruvchi mashg'ulot ko'rinishidagi «Natijalar» bosqichi o'quvchilar bilimlarini sarhisob qiladi va umumlashtiradi. Mashg'ulotning kirish qismida daho so'z san'atkorining hayot yo'lga nazar tashlanadi.

Jahon adabiyotining yetuk namoyandalardan biri Fariddin Attor (taxallusi; asl ismi-sharifi Muhammad Abu Bakr ibn Ibrohim) 1148/51–1219/21 yillarda Nishopur viloyatida yashab o'tgan deb taxmin qilinadi. Otasi Abu Bakr Ibrohim savdosotiq va tabiiy ishlari bilan shug'ullangan bo'lib, iymon-e'tiqodga sobit, diyonatli va perso kishi edi. Do'konida xush iforli shifobaxsh va dorivor giyohlar sotilganidan el orasida «Attor» laqabi bilan mashhur bo'lgan. Otasining kasbini davom ettirgan adibga bu nom keyinchalik taxallus bo'lib qolgan. Asarlarida tasavvufni targ'ib qilgani uchun mutafakkir alloma «Dinning yagonasi» – Fariddin maqomiga sazovor bo'ldi.

«Bulbulnoma», «Mantiq ut-tayr», «Ushturnoma», «Javhar uz-zot», «Ilohiynoma», «Asrorno-

ma», «Xusravnoma», «Pandnoma» va «Tazkirat ul-avliyo» kabi asarlari shoirga mislsiz muvaffaqiyatlar olib keladi.

Shoir adabiy merosini o'rganishga bag'ishlangan jarayon avvalida «Mantiq ut-tayr» asari xususida alohida mushohada yuritiladi. O'quvchilarga Alisher Navoiyni cheksiz hayratga solgan va «Lison ut-tayr» dostonini yaratishga ilhom baxsh etgan bu asarning mazmun-mohiyati haqida ilk muxtasar ma'lumotlar beriladi.

«Mashhur tasavvufshunos Abu A'lo Afifiyning yozishicha, «Mantiq ut-tayr»dagi qushlar inson nafslaridir. Simurg esa Haq Taolo erur. Vodiylar so'fiy yo'lidagi maqomlardir. Dostondagi qushlar na ko'z ila ko'rilur, na qo'l bila tutilur... Ularning yo'lchiligi ma'naviy vodiylardagi butunlay yo'lchilikdir. Bu sayr-u sayohat asnosida, nafsning g'aroyibliklari, hollar va ulardagi qorong'ulik, nur, dunyo ishlariga bog'lanish, «eng muqaddas ilohiy Yor» ishqiga taslim bo'lish kabi holatlar mushohada etilur».

Darhaqiqat, Attor dostonidagi bosh maqsad, avvalo, nafsni tanish, nafsga qarshi kurashish va uni poklash yo'li bilan Haqqa yetishishdir... Qushlar timsolida Attor buni nihoyatda yorqin va ta'sirchan manzaralarda tasvirlab bergan».¹

Attor asarlarini o'rganish «Pir ila shoh» hikoyati tahlilidan boshlanadi. Dastlab asar matnini ifodalil o'qish mas'uliyati nutqi ravon o'quvchilardan biri zimmasiga yuklatiladi.

Qadim zamonlarda mol-mulki behad ziyod bir podshoh yashagan bo'lib, hatto yetmish yoshga kirganida ham o'y-xayolini boylik to'plash orzusi tark etmagan edi. Shu o'lkada dovrug'i yetti iqlimga taralgan piri komil faqirona umrguzaronlik qilar, ilmu hunaridan ulusga ko'p foydasi tegardi.

Kunlarning birida haligi shoh ul zotning huzuriga kelib, ikkisidan qaysi biri ustunligi, unda o'zinikidan afzalroq nimasi borligini so'rabdi. Unga javoban:

Pir dedi:

– Nafsing eshak qilgan seni,

Bo'yingga bog'lab qo'ygan no'xtani.

*Istagan tomoniga boshlaydi ul,
Sen nafsingning qulisan, doimiy qul.*

*Men esa nafsimni qilganman eshak,
Boshlagan yog'imga yurgay, qilmay shak.*

*Men bu nafsning shohiman, nafsim – qulim,
Men sendan yaxshiroqman, oydin yo'lim.»*

Shu o'rinda o'quvchilar bilan qanoat va nafs haqida mushohada yuritish orqali bu ikki tushunchaning inson ma'naviy kamolotidagi o'rni anglab yetilishiga zamin yaratiladi. O'ziga sabr-toqat va shukronalikni kasb etgan pir komillik timsoli. U nafsoniy istaklarni riyozat ila mahv etib, o'z izmiga bo'ysundira olgan va Haq diydoriga musharraf bo'lmoqlikni ixtiyor etgan solik. Hayot mazmunini faqat moddiy ne'matlarda deb bilgan podshoh esa shaytoniy qutqularga uchgan xudbin bir kimsa. O'tkinchi dunyo hoyu-havaslariga ortiqcha ruju qo'yish uni o'zligidan judo etib, nafs botqog'iga botiradi. Qanchalik bisyor bo'lmasin shohning davlatidan o'zgalarga zarracha naf yetmaydi. Pir esa yurt koriga yarash, qalblarni ilm ziyosi bilan nurafshon etish kabi xayrli amallarni qiladi. Buning evaziga boshqalardan hech narsa ta'ma qilmaydi. Ikkisining farqli jihatlari ham ana shunda. Ko'rinadiki, pir kamtarlik, himmat va saxovat bobida shohdan yuqori turardi. Hikoyat tahlilidan qanoat va ma'rifat insonni komillik sari eltuvchi shamchiroq, nafsiga tobelik, kibr, manmanlik, johillik va ilmsizlik unga mone'lik ko'rsatuvchi bid'atlardir, degan xulosaga kelinadi. Munozara adibning boshqa hikoyatlariga munosabat bildirish asnosida davom ettiriladi. Mashg'ulot yakunida uning asarlaridan olingan taassurotlar bilan o'rtoqlashiladi.

Xulosa qilib aytganda, sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida mutasavvif shoir asarlarini o'rganish o'quvchilar ma'naviyati va badiiy-estetik tafakkurini yuksaltirishga xizmat qilishi, shubhasiz.

¹E. Ochilov. Hikmat ma'rifati (So'zboshi). Fariduddin Attor. Hikmatlar va hikoyatlar (Forsiydan Jamol Kamol tarjimasini). T.: «Muharrir» nashriyoti, 2010. 3-bet.

²H. Homidiy. Tasavvuf allomalari. T.: Sharq, 2009. 150-bet.

³Miraziz A'zam. Kuzgi yaproqlar. To'rt buyuk qoya etagida (tarjimalar). T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyat-matbaa ijodiy uyi, 2010. 249-250-betlar.

⁴Fariduddin Attor. Hikmatlar va hikoyatlar (Forsiydan Jamol Kamol tarjimasini). T.: «Muharrir» nashriyoti, 2010. 253-bet.

⁵I. Haqqul. Navoiyni maftun aylagan kitob (So'zboshi). Shayx Fariduddin Attor. Mantiq ut-tayr (Qush tili). Forsiydan Jamol Kamol tarjimasini. T.: Fan, 2006. 6-bet.

⁶Miraziz A'zam. Kuzgi yaproqlar. To'rt buyuk qoya etagida (tarjimalar). T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyat-matbaa ijodiy uyi, 2010. 257-bet.

SO'Z TURKUMLARINING SHE'RIY TAVSIFI

Kavsar TURDIYEVA,
filologiya fanlari nomzodi

Yaqinda o'quvchilarning yozgi ta'lim kunlari boshlanadi. O'quvchilarning hordiq chiqarish damlarini mazmunli o'tkazish maqsadida umumiy o'rta ta'lim maktablarida va so'lim oromgohlarda turli to'garaklar tashkil qilinadi. Jumladan, ona tili va adabiyot fanlari bo'yicha olib boriladigan mashg'ulotlarda bolalar shoirasi Kavsar Turdiyevaning quyidagi she'ri o'quvchilarda so'z turkumlari yuzasidan olgan bilimlarini yanada mustahkamlashga xizmat qilishi tabiiy.

OT

Bosh so'z turkum OTdir u,
Barchaga ham yoddir u.
ATOQLI, TURDOSH bo'lar,
Ba'zan harfi bosh bo'lar.
Yozilsa atoqli ot,
Bundan o'zi bo'lib shod,
Bo'ynin cho'zib kerilar,
Manmanlikka berilar.
Yigirib turli ipak,
Kiygandek turfa ko'ylik.
Go'yo bir-bir kelishib,
Kelgach olti KELISHIK.
Ot go'yoki nurlanar,
KELISHIKDA TURLANAR.

Shaxs, narsa-buyum,
joy nomlarini bildirib, *kim?*,
qayer? so'roqlariga javob
bo'luvchi mustaqil so'zga **ot**
deyiladi.

Otlar son, egalik va
kelishik qo'shimchalari bilan
qo'llanadi. Gapda otlar
bosh va ikkinchi darajali
bo'lak, shuningdek, undalma
vazifasida keladi.*

SIFAT

Men SIFATman, SIFATman
Ham belgi, ham sifatman,
– Paxta aytin qanday?
– Oq.
– Quyunchalar-chi?
– Qo'rqq.
Endi eshiting so'zim
Sifatmi desak uzum?
Sifat emas otdir u,
Sifatlarga yotdir u.

Qanday?, qanaqa? so'-
roqlariga javob bo'lib, narsa-
buyumning belgisini bildirgan
so'zlarga **sifat** deyiladi. Belgi
deganda rang-tus, maza-
ta'm, shakl-hajm, xil-xususi-
yat kabilar tushuniladi.

SON

Sonlar tartib va sanoq,
Biri-biriga o'rtoq.
Asli sonlar turi ko'p,

Desangiz bir bog', o'n tup.
Uchta do'st, beshta xona,
Bu sonlar nomi DONA.
Yana shunday sonlar bor,
Har narsani chamalar,
Savol bersang bu uyda,
Nechta deya xonalar,
Deydi o'ntacha o'yab.
Yo yuzlarcha, yo yuzlab,
Bor, der uchta chana,
Bu sonlar ismi CHAMA.
Boshqa turdagi sonlar,
Narsalarni jamlaydi.
Sanoq songa -ov, -ala,
Qo'shimchalar tanlaydi.
Deydi beshala, uchov,
Bu sonlar nomi JAMLOV.
Keyingi son doimo
Har narsani taqsimlar.
Bolalarga bittadan
Desang choyshab, yostiqlar,
DONA songa bu yerda
«dan» qo'shimcha ilinar,
Bittadan degan sonning,
Taqsimligi bilinar.
Turkumlarning ichida,

*N. Mahmudov va boshqalar. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. T.: Ma'naviyat, 2007.

Sizga aytсам asl son,
Esim qursin, aytganday,
Qolib ketdi KASR SON.

Qancha?, necha?, nechanchi? so'roqlariga javob bo'lib, narsalarning son-sanog'i va tartibini bildirgan so'zlarga **son** deyiladi.

OLMOSH

Sondan ulug',
Otdan yosh.
Uning nomidir
Olmosh.
Men, sen, u
Biz, siz, ular –
KISHILIK OLMOSH bular.
Bir olmosh bor o'ziga,
O'zi juda yoqadi.
Ko'zoynakdek har doim,
«O'z» so'zini taqadi,
«O'zimga-yu», «o'zimni»
«O'zim» deydi, o'z so'zlik,
Juda maqtanchoq OLMOSH
Uning nomidir O'ZLIK.
Kimdir, nimalamidir,
Allakim juda yomon,
Noaniqlik kiritar
Fitnachi OLMOSH GUMON.
Qiyos qilinsa agar,
Odamlarga olmoshlar
Bir olmoshni eslatar
Doim chayqalgan boshi
Hech kim, hech narsa deydi,
Chimirilgan qoshlari.
BO'LISHSIZLIK deyilar.
Bu turkum olmoshlarni.
Qo'lni qilib bizizdek,
Erta-yu kech, yoz-u, qish
Ana. Mana, o'sha deb.
Aytgan olmosh KO'RSATISH.
Yana bitta olmosh bor,
Har narsani belgilar.
Hamma, barcha o'qisin,
Der u aytgan belgilar,
Demak, OLMOSHning
Nomi ekan BELGILASH,

Olmosh buncha ko'p deya,
Dangasaning ko'ngli g'ash.
Ey, dangasa ko'nglingni,
Endi cho'ktirma, biroq,
Kim, nima deb so'ragan
So'nggi olmoshdir SO'ROQ.

Ot, sifat, son va
boshqa so'zlar o'rnida
qo'llanib, ularga ishora
qiluvchi so'zlar **olmosh**
hisoblanadi.

FE'L

FE'L bo'lmasa, bo'lmaydi,
Bu dunyoda baraka,
Axir fe'lning asosiy
Belgisidir – harakat.
Keldi, ketdi, qochadi,
Yuguradi, sochadi.
FE'Lning fe'li juda keng
Maydoni esa katta,
Uning noaniq shaklini
Bilish kerak, albatta.
«Bilmoq», «o'qimoq» deysiz,
Qo'shimchasi bitta «-moq»,
Fe'li aniq bo'lsa-da,
Zamoni yo'qdir biroq.
O'qigandan uchraymiz,
Uning uchta mayliga.
Faqatgina mayli-yu,
Bo'lsa agar mayliga.
Bu turkumda mavjuddir,
Juda murakkab tomon,
Turli-tuman shakli-yu,
Yana uch turli zamon
O'tgan zamon fe'lining
Qancha turi ko'rinar.
Davom, hikoya, yaqin,
Aniq turga bo'linar.
Hikoya fe'li doim,
So'zlagandek hikoya,
Bo'libdi, yuribdi deb,
Gapi tinmas nihoya.
Davom fe'li ishlarda
Davomiylik ko'zlaydi,
«Qilar edim», «borardim»,
Deb yalinib bo'zlaydi.

Yaqin o'tgan zamonda,
Fe'l o'xshab sifatdoshga,
«-gan» qo'shimchasin olar,
Faqat yo'rig'i boshqa.
Sifatdoshdek belgimas,
Harakatni bildirar.
«Nima qilgan?» savolga,
O'zi javob qidirar.
Yana ikki shakli bor,
Bo'lishsiz va bo'lishlik.
Ko'rishmadik – bo'lishsiz,
Bo'lishligi – ko'rishdik.
Bo'lishligi – tasdiqdir,
O'xshar mayin ipakka.
Bo'lishsizi har ishni
Chiqaradi chippakka.

Nima qilmoq?, nima bo'lmoq? so'roqlariga javob bo'lib, harakat-holatni bildiruvchi so'zlarga **fe'l** deyiladi.

RAVISH

Sizga aytсам, sifatga
O'xshab ketar ravish ham.
Sifat bilan adashib
Keltiradi tashvish ham.
Bildiradi sifatdek
U ham turli belgilar.
Faqatgina bu belgi
Harakatni belgilar.
Shundan ravishning o'zi
Yakka qolsa to'mtoqdir.
Birikmada fe'l bilan
Turib qolsa o'rtoqdir.
Chaqmachaqar o'rtoqdek
Ishi juda g'alati.
Aytib turar u fe'lning
O'rin, payti, holatin.

Qanday?, qancha?, qachon? singari so'roqlarga javob bo'lib, harakatning holati, daraja-miqdorini bildirgan so'zlar **ravish** sanaladi.

MAQOLLAR – SOTSIOLINGVISTIK YONDASHUVNING BIR PREDMETI SIFATIDA

Rayhona G'ULOMOVA,
Namangan davlat universiteti
magistranti

Har birimiz bolaligimizdan maqollarni eshitib katta bo'lganmiz, ularga amal qilishga harakat qilganmiz. Maqollar har bir millat hayotida o'z o'rniga ega bo'lib, xalqning turmush tarziga ko'ra o'ziga xoslik kasb etadi. Maqollar yillar davomida tildan tilga o'tib keluvchi komillik, odob, saxiylik, qobillik va jamiki yaxshi amallarga undovchi ezgu fikrlar majmuidir.

Maqollar ulkan ma'noning lo'nda gap bilan ifodalangan shaklidir¹, chunki birgina maqolda pand-nasihat, odob, o'y-qarash kabi fikrlar majmui jamlangan. Shunday hikmatli so'zlar yoki maqollar borki, ularni hamma biladi va foydalanadi. Agar bunday hikmatli so'zlarga barcha kishilar ishonishmaganda edi, ular asrlardan-asrlarga o'tib kelmasdi.²

Keling, endi ingliz tilida maqollar qanday jihatlariga ega ekanligini ko'rib chiqamiz. Bilamizki, maqol ingliz tilida – proverb, grekcha «proverbium» – yaxshi so'zlar majmui³ so'zi bilan ifodalanadi. Mashhur olim Mieder maqol haqida shunday fikr bildirgan: «A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth morals and traditional views in a metaphorical, fixed and memorisable form and which is handed down from generation to generation»⁴; ya'ni maqol xalq og'zaki ijodining o'zida aql, haqiqatgo'ylikni jam qilgan avlodlardan avlodga o'tuvchi kichik bir fikrlar majmuidir.

O'zbek tilida ham, ingliz tilida ham maqollar ma'no jihatidan mardlik, do'stlik, haqiqatgo'ylik kabi ezgu fazilatlarini rag'batlovchi turlarga bo'linadi, masalan, haqiqatgo'ylikni ifodalovchi maqol:

Boshingga qilich kelsa ham rost gapir – Oil and truth will get uppermost at last.

Do'stlikni ulug'lovchi maqol:

Do'st bilan obod uying gar bo'lsa u vayrona ham – Life without a friend is like death without witness.

Mardlik haqidagi maqol:

Baliq suvning chuqurini, mard ishning qiynini izlar – Courage is the father of success.

Maqollar stilistik jihatdan ham turli shakllarga ega. Shirley Arora maqollarni stilistik jihatdan turli shakldagi guruhlariga bo'ladi⁵ (yasalish jihatidan), ya'ni:

Alliteratsiya (alliteration):

Tashi yaltiroq, ichi qaltiroq – Fair without, foul within.

Parallelizm (parallelism):

Bor tovog'im kel tovog'im, bormasang, kelmasang. o'rtada sin tovog'im – Roll my log and I'll roll yours.

Qofiya (rhyme):

Hechdan ko'ra kech – Last, but not least.

Ellipsis (ellipsis):

Yegan og'iz uyalar – Once bitten, twice shy.

Giperbola (hyperbole):

Jangda hamma barobar – All is fair in love and war.

Paradoks (paradox):

Ochlik ko'rmaguncha to'qlik qadriga yet-maysan – For there to be peace, there must first be war.

Yuqorida ta'kidlanganidek, maqolilar turli til-da turlicha bo'lgani bilan ma'no va maqsad ji-hatidan bir-biriga yaqin.

Uzoqdagi bug'doydan, yaqindagi somon yaxshi – A bird in the hand is worth two in the bush.

Yomon xabarning qanoti bor – Bad news has wings.

Ko'z yumib ochguncha – Before one can say Jack Robinson.

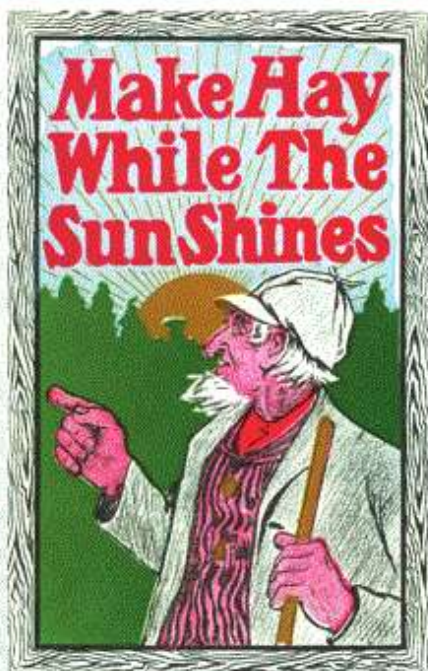
O'zingni ehtiyot qil, qo'shningni o'g'ri tutma – Caution is the parent of safety.

Arzon go'shtning sho'rvasi tatimas – Cheap-est is the dearest.

Qarz qarzni chaqiradi – Debt is the worst proverty.

Sabrning tagi oltin – Diligence is the moth-er of success.

Ko'pdan quyon qochib qutulmas – Many hands make light work.

Temimi qizig'ida bosgan ma'qul – Make hay while sun shines.

Kirpi bolasini yumshog'im, to'ng'iz bolasini oppog'im derkan – Each bird loves to hear himself sing.

O'z uyim – o'lan to'shagim – East or west home is best.

Hisoblil do'st ayrilmas – Even reckoning makes long friends.

Oyning o'n beshi qorong'u, o'n beshi yurug' – Fasting comes after feasting.

Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi – Harm watch, harm catch.

O'tgan ishga salovat – Let bygones be by-gones.

Ko'rib turganimizdek, maqollar qay til yoki millatga tegishli bo'lmasin bari e'zgulikka chor-laydi. Maqolni o'qish uchun soniyalar kifoya, ammo amal qilish uchun yillar ozlik qiladi.

¹⁻²³ T.Fuller, Kvintilian, M.Gorkiy fikrlari www.ziyouz.com/aforizmlar/1b.

^{*}Mieder Wolfgang. «Wise words», «Essays on the proverb» New York.: Garland,1994. pp. 5-6.

² Mieder Wolfgang. International Proverb scholarship: An annotated Bibliography with supplements. New York.: Garland, 1993.

³ Shirley Arora. The Perception of Proverbiality. USA. Chicago, 1984. pp. 1-38.

ZULFIYAXONIM IZDOSHLARI

Adabiyot, til ta'limi va xorijiy tillarni o'rganishning o'z jozibasi, sehri va samarasi bor. Agar inson aql-zakovatining asosi til, ya'ni alifboni o'rganishdan boshlanishini va ma'naviy olami, dunyoqarashining shakllanishi aynan adabiyotga bog'liqligi e'tiborga olinsa, mazkur ilmlarning maqsad-vazifasi hamda ahamiyatini ilg'ash qiyin emas. Shu ma'noda hukumatimiz tomonidan ta'sis etilgan Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti bilan har yili an'anaviy ravishda bir guruh yosh qizlarimizning mazkur sohadagi dastlabki salmoqli izlanishlari rag'batlantirilishi o'ziga xos katta voqeelikdir.

Joriy yilda ham bir guruh iste'dodli yoshlarimiz turli yo'nalishdagi izlanish va erishgan natijalarga ko'ra Prezidentimiz Farmoni asosida Zulfiya nomidagi davlat mukofotiga sazovor bo'ldi. Ular qatorida adabiyot yo'nalishida taqdirlangan Guliston davlat universiteti qoshidagi 1-akademik litseyning 2-bosqich o'quvchisi Mahzuna Abdurasulova hamda Andijon viloyati Oltingo'l tumanidagi agroiqitsoadiyot kollejining 2-bosqich o'quvchisi Saidabonu Abdusalomovanning borligi adabiyotga oshno qalblarning e'tiborini tortgani tabiiy. Tahririyat jamoasi ushbu yosh ijodkorlarni mukofot bilan qutlab, ularning adabiyot olamidagi odimlari bardavom bo'lishiga tilak bildiradi.

bitiklarda go'zal tashbehlar, ajoyib topilmalar ko'payganligini ko'rish mumkin.

*Dillarda yashasin ezgu bir tilak,
Umidning uchquni so'nmasin hech ham.
Yangi orzular-la uradi yurak,
Quvonch, shodliklarga to'lsin bu olam.*

*Mehr-u muhabbatning kuyi taralsin,
Alam-u anduhdan to'kilmasin yosh,
Dunyoda yaxshilik qasri yaralsin,
Doimo porlasin osmonda quyosh.*

Mahzunaning turli mavzulardagi reportaj, xabar, lavha va maqolalari «Sayhun ziyosi», «Sirdaryo haqiqati», «Guliston yangiliklari», «Davr yoshlari» kabi gazetalarda chop etildi. 2012-yilda o'tkazilgan «Ayol – ma'naviyat gulshani» mavzusidagi respublika amaliy anjumanida u dolzarb maqolalari bilan ishtirok etib, alohida e'tirofga sazovor bo'ldi. Yosh qalam-kash intiluvchanligi, izlanuvchanligi bois viloyat miqyosida o'tkazilgan «Sirdaryo zarqalami» V viloyat ko'rik-tanlovining «Kamol» tanlovi g'olibasi bo'ldi.

Ana shu sa'ya-harakatlari samarasi o'laraq, 2013-yilda Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti bilan taqdirlandi.

Kelgusida Mahzuna Abdurasulova yuksak mukofotdan ilhom olib, ijod yo'lida yangi-yangi yutuqlarni qo'lga kiritishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Iste'dodli yoshlarimizdan biri Mahzuna Abdurasulova maktabda o'qib yurgan paytlaridanoq she'rlar yoza boshlagandi. Bu mashqlar natijasi o'laraq, 2010-yilda uning ilk she'rlar to'plami – «Mo'jaz gul» dunyo yuzini ko'rdi. To'plamdan joy olgan she'rlarda endigina katta hayotga kirib kelayotgan qizning o'y-kechinmalari o'z ifodasini topgan. Jumladan, uning «Tun sayli» she'rida lirik qahramonning borliq sir-sinoatlaridan hayrati shunday aks etadi:

*Oy ko'lماكda sinadi chil-chil,
Yulduz etmish yaproqni maskan.
Shamol sochim taraydi yengil,
Shodligimni bilib-bilmasdan.*

2012-yilda Mahzunaning «Tilak» nomli she'rlar to'plami nashr etilib, undan Vatan, do'stlik, istiqloq, ona, mehr-oqibat mavzusidagi ijod namunalari o'rin oldi. Mazkur to'plamdagi

Saidabonu Abdusalomova ham yoshligidan badiiy adabiyotga, ayniqsa, she'riyatga ko'ngil qo'ydi. Shu bois u she'rtar mashq qilib turadi.

U tuman, viloyat, respublika miqyosida o'tkazilgan bir qator tadbirlarda ishtirok etib, faxrli o'rinlarni egallagan. Jumladan, 2010-yil «Nafosat va mahorat malikalari» ko'rik-tanlovining tuman bosqichida, «Kelajak ovozi – 2010» Respublika ko'rik-tanlovining «Tasviriy va amaliy san'at» yo'nalishi bo'yicha mintaqqa bosqichida qatnashib, 1-o'rinni qo'lga kiritdi. «Yangi avlod – 2010» Bolalar ijodiyoti festivalining tuman, viloyat bosqichlaridagi ishtiroki tengqurlari orasida unga nisbatan havas hissini uyg'otdi. Saidabonu Abdusalomova «Konstitutsiyamiz – baxtimiz poydevori» ko'rik-tanlovining videoroliklar yo'nalishi bo'yicha tuman bosqichida 1-o'rin, viloyat bosqichida faxrli 2-o'rinni qo'lga kiritdi. Uning jahon va hozirgi zamon o'zbek adabiyoti vakillari asarlarini o'qiganligi 2010-yilda o'tkazilgan «Eng faol kitobxon» ko'rik-tanlovining respublika bosqi-

chida oliy mukofot sohibi bo'lishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Bundan tashqari, Saidabonu shu yili Qarshi shahrida bo'lib o'tgan «Vatan, do'stlik va xalqparvarlik uchun» shiori ostidagi Respublika an'anaviy IX anjumanida ham qatnashdi. 2011-yili akademik litsey, kasb-hunar kollejlari hamda umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari o'rtasida o'tkazilgan fan olimpiadasining viloyat bosqichida nemis tili fanidan 1-o'rinni egalladi.

Uning «Majnunol» nomli ilk she'riy to'plami 2012-yilda Oltinko'l tumanida o'tkazilgan «Eng namunali ijodkor» ko'rik-tanlovida 1-o'ringa loyiq ko'rildi.

Shu yili u ustozlari ko'magida ingliz tili to'garak mashg'ulotlarida foydalanish uchun «Happy English», nemis tili bo'yicha «Textensammlung für die Klassen der Allgemein bildenden schulen» kabi matnlar to'plamini tayyorladi. Bu to'plamlar tengdoshlariga xorijiy tillarni o'zlashtirishda ko'mak bermoqda. Hozirda u nemis tilidagi ertak va ibratli kichik-kichik hikoyalarni o'zbek tiliga tarjima qilib, tengdoshlarining jahon adabiyoti bilan ham tanishishiga ko'mak bermoqda. Ingliz, nemis, rus tillarida erkin so'zlasha oladigan Saidabonu Abdusalomovaning intilishlari 2013-yilda adabiyot yo'nalishi bo'yicha Zulfiya nomidagi davlat mukofotiga munosib deb topildi. U bilimi va sa'y-harakatlari bilan mustaqil davlatimiz taraqqiyotiga hissa qo'shishni niyat qilgan.

Munisjon HAKIMOV tayyorladi.

